

Sakubel k'in al jachwinik

La aurora lacandona

Edición tseltal-español

Lo'il k'op Cuento

Josías López Gómez

Sakubel k'in al jachwinik La aurora lacandona

Se terminó de imprimir en abril de 2005.
Editorial Fray Bartolomé de Las Casas, A.C.
Pedro Moreno N° 7 Barrio Santa Lucía
San Cristóbal de las Casas, Chiapas. Mexico
Tipo de letra Familia Garamon 13,14 y 20
1000 ejemplares.

unemaz@yahoo.com.mx

Educación. Ha participado en diversos encuentros de escritores indígenas estatal y nacional. Tradujo al tseltal el Pow Wuj o Popol Vuh. Colaboró en la traducción al tseltal de **Los Acuerdos de San Andrés**, publicado por el Consejo Estatal para la Cultura y las Artes de Chiapas, en 2003. Fue asesor lingüístico de las lenguas tseltal, tsotsil, ch'ol, tojolabal y zoque en el Proyecto de Elaboración de Gramáticas y Diccionarios de las Lenguas Indígenas de Chiapas, de la Dirección de Educación Indígena. Ha publicado varios artículos en la revista *Nuestra Sabiduría*, edición multilingüe. Cofundador y miembro activo de la Unidad de Escritores Mayas-Zoque. Actualmente es profesor bilingüe en la zona escolar 154, El Bebedero, Sabanilla, Chiapas.

ÍNDICE

Agradecimiento	
Presentación	i
Yantik be.....	1
Caminos separados.....	10
Te t'im winik.....	19
El hombre del arco.....	29
Maba lajenat.....	39
No estás muerto.....	56
Namey k'in al winik.....	74
El hombre primitivo.....	84
Tsajal jol ants.....	94
La mujer de pelos rubios.....	105
Salejel Bonampak.....	117
La derrota de Bonampak.....	126
Del autor.....	135

Sakubel k'inal jachwinik

La aurora lacandona

A María Mérida Vázquez López

*admirable mujer,
educadora incansable.*

Josías López Gómez

Sm

ÍNDICE

Agradecimiento	
Presentación	i
Yantik be.....	1
Camino separados.....	10
Te t'im winik.....	19
El hombre del arco.....	29
Maba lajenat.....	39
No estás muerto.....	56
Namey k'inal winik.....	74
El hombre primitivo.....	84
Tsajal jol ants.....	94
La mujer de pelos rubios.....	105
Salejel Bonampak.....	117
La derrota de Bonampak.....	126
Del autor.....	135

Yanyantik be

¿Yabal stak' ta chonel te jk'optik, te jk'intik, sok te jchik'pomtik? Amen xk'ot ta jkot'antik jo'otik. K'alal ya yich' uch'el jujun bojch te chi'ilja', k'alal ya yich' chik'el juju'jojp' te pom, k'alal ya yich' k'ajintayel juju'kum k'ayojetik, ja' sts'umbal sok ja' yijk'alil lum te jkuxineltik. Mayuk mach'a ay sbijil ta xcholbey sk'oplal te ayejto. Tulan sk'oplal. Spisil wentaybil, ma' stak' chonel sok ma' stak' manel.

Juliktel yantik winiketik ta jk'inaltik, yan sbonil u'uka te sbak'etalik. Mayukbi la kalbetik, yich'ojiktel julel xmachitik sok stujk'ik. K'an wolani knax ak'al ilel sitik, amenxanix ya xk'opojik. La yelk'anikbeel xchabul te xchanul jchabtik, la yelk'anikbeel te lekil te'ak'etik, la slok'esbeyikbeel xch'ich'el te te'etik, te jayeb bajk' jawil sbijilal te jchichmamtik k'atbuj ta tan ta che'oxe'bnax k'aal. Ja'ik te sbabial kaxlanetik te juliktel, elek' k'inaletik, milwal te'etik. Spisil te sbilukik te yich'ojiktel julel la smulanik te kal jnich'nabtik, ch'ay ta yot'anik te sbujts' yik' te'ake'tik sok ch'ay ta yot'anik te sk'ayoj te'eltik mutetik yu'unik.

Jnich'an ku'un, awich'obon te jbiil, melel bejk'ajat yu'un spasel mantal, yu'un tatinel yu'un bankilanel ta spisil te winiketik. Ayaway stojol, ja' mantal ku'unto: yame jlejbatix

awinam, jichnixme smuk'ul te bit'ilat. Ja'me sme' ya xk'ot spisil te lume. Ja'tonixme jach' bijtesat k'alal bejk'ajat, ja'tome ya xlaj kot'an k'alal ya xmuk'ubat. Yame anop pasel akulna, yame xmoat ak'okbey sit te'ak'etik, yame at'un k'axel beja' k'alal ya awich' nutsel. Ja'me ya akanantay te jk'inaltik sok ja'me ya awich' ta muk' xkuxlejal te jchichmantik. Ma' ja'uknax abi. Yame anop yantikxan: yame awilbey xkuxinel ta sit yelow te winiketik sok yame ana'bey stojol beluk ya snopik juju'tul, yame atuuntes sbijilal ajol ta xpoxtayel te jlumaltik, yame acholbey sk'oplal te waychejel, jichnaxme ya stub awik' sok jichnaxme ya xlajat. Tulanukme sok mayukme bi ya ya'an awot'an, mame xamulan te biluketik te k'ejel ya xtal. Lekme ya xmantalajat. Mayuk bi stak' yan apas, tulan winikat sok tulan awot'an. Ayix che'oxe'b k'a'al stejka'ajel te k'a'al, ya sleik axinal u'uk te chanetik. Yame xba'at' awal nuxel ta muk'ul beja' jiche ya xch'ay awot'an ajk'uk te pas k'altik, jauk meto, yame xcha'sujt'atel ta ba ay te be.

Yato ba ana' te Chamkayum Bats? Ja' te tul ch'iel kerem te ayix che'u slajel. La yijtay ta yot'an te sakil najt'il sbats'il sk'u. Ja' bik'taj yot'an yu'un stalel kaxlan. La slap lekil xanabil, k'u'ul, pixlil, la stu'untes machit, la yuch' pox, la skuy sba ta yos, ma'ba la yich' ta muk' te

slumale. Chikan beluk jach' yil, la xwaychin lumetik te mayuk bin ora yiloj, beenbeel te xch'ulel ta slumal te kaxlanetik. Ch'iel keremto, jajch'elto. Ja'me yat'elto yilbey sna te Jachikyum, ta yilel te ti'ja'etik, te ti'nabetik, te bati ya yich' chik'el xuch'il taj ta xch'u'unel te yosetik yu'un te te'ak'etik, yu'un ja'etik, yu'un ch'ulchan.

Beluk k'ot ta stojol te Chamkayum? Ma'ba ja' te lajel. Melel jpisiltik ya xlajotik, ay mach'a ch'i'elto sok ay mach'a mamalix ya xlajik. La st'un yan be, ch'ay ta yot'an te bats'il winik stukel. Ma' la snop spasbey yat'el te lakandon winik, ma'ba jul xch'ulel, k'atbuj ta ch'in alal. Mayuk mach'a xjul xch'ulel teme ma'ba yajwal ya xk'ot te lum k'in al. Ma' ba la yich' ta muk' te sbabial sbejtijib xchik'pom. Te slajel te tule ja' slajel u'uk te yane. Junax ayik ta spisil ora xkuxinelik.

K'ot yorail te ya jeltik te achik'pom, maba alalatix, yakix julel ach'ulel. Le'me xjajch' sk'inul, ta jujun jawil ya yich' pasulayel, xch'ixilme ajk'tik ya yich' pasbeyel sk'inul. Te jayeb k'a'al pastaj te yach'il achik'pom, ta jujun k'a'al la yuch' mats' te spokolil, jich' ma' xla yu'un takin ti'il xch'ulel k'alal ya xbeenbeel ta bati yawilal te almaeletik. Ja'me la skiw sok ja'me la spas te uch'bajel te ayame', melel ja' me'elix ta lek. Yame koj't'estel te sbabial

sbejtijibal achik'pom ta bay waxal, le'me laj
sk'oplal k'alal ya yich' waxanel te yane.

Ma'ba la yich' jelel te sbabial sbejtijibal
xchik'pom te Chamkayum, melel k'ejel bajt'. La
kil k'alal lok'beel, ma' la smaliy yich' pasel
sk'inul jichnix bit'il yaloj jilel te sbabial
jchichmamtik. Sujt'tel k'alal k'axix bayal
sk'ak'lel k'inal, jauk meto maba jichix yilel te
bit'il te'ake'tik, maba jichix yik' te bit'ilotik te
k'aemotik ta kuxinel sok te te'etik sok te
chambalامتik. Lok'esbilixtel sok tesbilixtel lek
sjol, yak'otel snenul sit sok slapotel xwex sok
sk'u kaxlan. La jmel kot'an yu'un k'alal la kil
jich bit'il lopol k'aem lukum. Melelnixa, jpisiltik
te stak' xk'atbujotik, jauk meto mame xch'ay ta
kot'antik te ts'umbaltik, te jk'oplaltik sok mame
xch'ay ta kot'antik te jk'inaltik. Ya smulanbeyik
xkuxinel sok ya smulanbeyik sbiluk te
kaxlanetik te ch'iel keremetik te jich bit'ilat, jauk
meto, ma'ba lek ta spasil, ya yak' mel ot'an:
chikanxanix bati ya x-och tojk'al, chikanxanix
bati ya xlok' ch'ael. Lok'ikixbeel anel te
chambalامتik yu'un ch'inch'onel sok slajel te
te'ak'etik. K'alal ya xbot'k'e wol te' yame yich'
mukel chajp' kuxinel. Ma'me kay stojol k'op
jtukel, ma' chikanuknax beluk ya jel yu'un te
jkuxinel. Ma' ba ja'nax kuxulon yu'un te lum
k'inal te ya yak'bon spasil te beluk ya xtu'un
ku'un, joyme ta kuxinel, bejk'ajon ta lum k'inal,

jichnix bit'il wol te', yame xlajon teme ya
sbulonik. Ma'me stak ta manel ta tak'in, ta
machit, ta tujk', ta tsots mok yantikxan te
te'ak'etik. Manchukme jichukto slatsil bit'il
najt'il te' te tak'in, yame sta yorail te ya xlaj ta
tu'untessel. Yan stukel te lum k'inal ma' slaj
sk'oplal, yame smak'lin ta lek te mach'atik
kuxatik. Ya xlekub ta jujun welta, ta spasil ora.
Manchukme kuxulotik mok lajemotikix, yame
yak' we'elil ja'to k'alal ya xlaj ta tilel te k'a'al ta
ay ch'ulchan.

K'ax te k'a'al, mamlub te sbabial
xchik'pom te Chamkayum, ch'in ixtabil yilel. La
yal mayuk xtu'ul yu'un, la spak' yan swenta ya
xtu'un yu'un ta spasel k'in. La kil beenbeel ta
sna te yosetik ku'untik, la yak'bey smajt'an pom,
jauk meto ma' ba la yich' ta muk' te bit'il albil
jilel sk'oplal yu'un te mach'atik neel ya spasik te
k'in. Yame yich' ch'ultessel te pak'bil ajch'al
chik' pom, melel ch'ultesbil sok ya me yich'
ich'el ta muk' k'alal ya yich' waxanel ta bati sna
te yosetik. Ayme sk'ajk', ayme sbiluk sok ayme
swe'el. Ma'me chikanuknax mach'a ya x-och ta
k'in, ma' stak' yil te mach'atik k'ejel talemik.
K'alal ya yich' pak'el te yach'il chik'pom yu'un
xuch'il tajetik mayukme mach'a ya stak' stejkan
sba le'a, nak'bilme k'alal ya yich' pak'el, k'ejelme
ay stukel, ja'naxme ya stak' xwal stukel ta
sijk'ulna te mach'a ya spas te k'in. Ich'bilme

k'a'al yu'un stukel.

Jichnix te bit'il ya ana' stojol Chan k'in, ya xjul ta jna te sakil yantik winiketik antsetik. Tek'atik ya xjulik ta kamak', ya kik' ochel. Ya kak'bey yuch' mats', ya kak'bey swe' waj, mayukbi yan kak'bey stu'ntes. Ya jlimbey tsots xwayika ta lum, le' ya yich'ik lewato. Ya slok'esbonik jlok'omba, ya sjak'bonik sk'oplal te kuxinel sok te yos ku'untik. Jauk meto ma' kalbey sk'oplal, jich yilel te ma' kaybey stojol te beluk ya sjak'bonik. Mayuk mach'a ya stak' yalbey sk'oplal te yos ku'untik, melel ja' la yak'bey xch'ulel te bats'il winiketik, ja' la spas te ek'etik sok ja' la yaw te muk'ul te'etik. Ma' najbetik sba bi yilel.

Melelnixa te mayuk mach'a la yalbey sk'oplal te yos ku'untik, te jchik'pomtik sok te jkuxineltik. Mayuk tuluk bats'il winik te la yak' ta na'el stojol te beluk ya sna'bey sk'oplal. K'alal ma'to xjuliktel te kaxlanetik, chikan te la swilteson te yos ku'untik. Ma' jichukix ta orato. Te manchuk la yak' ilel te sna yosetik te Chamkayum ta stojol te yantik winiketik, ma' ba ch'ayem yip te yox ku'untik te jichuke. Ja'tonix te k'alal juliktel te sbabial kaxlanetik ch'ayik k'axel yip yok sk'ab te yosetik, la sboltesik: la yelk'anbeyik yu'al k'anal tak'in, lekikal ch'enetik. La sjimbeyik te smukenal sok ya stijbeyik te sbakel xmocho sbak'etal. Le' xlajikixbeel, melel la

yak' ta ilel te k'in te bayal jawil ma'ba ak'ot na'el stojol te Chamkayum, le' ya xlaj sk'oplal te bit'il ak'ot na'el stojol. La skuy yu'un spasil, ma' la yich' ta muk' te sbabial sk'op jme'tatik, la swalpatin te sk'oplal te ch'ul yosetik. Ma' jauknax k'ax wokoltik yu'un, k'ax swokol u'uk te mach'atik lajemikix sok te mach'atik ma'to xbejk'ajik. La skuy te bit'il la snopbey sk'op te kaxlanetik, ya stak spas beluk ya sk'an yot'an, jauk meto jich k'ot snuk'ulal sk'op te bit'il lopol k'a balbalte'. La smulan yot'an snop jpas k'in, jauk meto ja' la xch'uunbey smantal te kaxlanetik. K'alal k'ux la yay sba sok te yajkontro mayaetik, amen sok mel ot'antik sba k'ot ta ilel. K'ot yorail te jil stukel, ch'ay k'axel te sbujts' yot'an. Nijk' sk'op yu'un sok bik'etiknax sti' bajt'. Xiw yu'un, bayal axiw. La smel yot'an yu'un.

Ilawil! Ya xchiknajixtel xjobal k'a'al ta sjol witstikil. K'alal slamilixtel yame xjul ch'in k'ixin ik' yik te'ake'tik, yame skap sbaj sok yik' te pom. Ich'bontel tebuk chiilja', takin sti' te achik'pom. Ya xjach jpasbatix te ak'ine. Yame kajintay te yosetik swenta yu'un mayuk bi ya'an yot'anik, jichme ma' k'ejel yik'atbeel sok ma' stakintesat te yik'alul kaxlanetik. Yame kak'bey smajt'an, ma'ba bayal ya sk'anik, ja'nax che'oxeb lojp' chiilja' yuch'ik, may sok tebuk pom. Yame jtoymoel te chik'pome, melel jo'on

ay ta jk'ab te kuxinel, meel jo'on ya jts'ak te baketik, meel jo'on ya jnol ta pasel te jolol, meel jo'on ya jpas te putsutsetik. Le' kich'oj jbijil ta ba ay jk'ab, mayuk bin ora ya xiwon, ya kak'jol yu'un skanantayel te yos ku'untik.

Lijk'jol sok te Chamkayum, chikan beluk la yalbon. Ma' chikanuknax mach'a ya x-och ta jpas k'in, jich la kak'bey sna' stojol. Ma' jichuknax ya yich' nopel te beluk ya yich' alel k'alal ya yich' pasel k'in. Te ch'ul pom, te ch'ul chiilja', ja'me ya xk'opoj stukel, jo'onax ya kak'bey smajan te jti'.

¡Ay jwokoltik k'alal ya xlajotik! Jich la yak' na'el stojol k'alal ma'to smejts'an sba ta lajel. La yalbon wokol yu'un te beluk la jpasbey k'alal ya xlajixa. Mayukbi la sbajbon, binax yot'an yu'un te beluk la jpasbey k'alal kuxulto. Machukme la smel yot'an yu'un te la yijtayon jilel, k'ot ta yot'an te ma'ba jich k'ot pasel bit'il la sk'an yot'an. La smulanbey xkuxlejal te kaxlanetik, jauk meto ma'ba la sta te beluk la stu'antes. Laj yu'un yuch'el bayal yantik pox.

Jnichan, mamalonix, mamalonix ta lek jich bit'il te muk'ul wol te'etik ta ja'maltik. Mayuk mach'a ya stak' xpoxtay te mamlubel. Yakix k'oel yorail te jkuxinel le' ta balumilalto. Lubix te jbak'etal, ya sk'an xbajt'ix jch'ulel ta sjuinel jchichmantik te neel ya spasik k'in yu'un te chik'pometik. Mayuk bin amen yu'un. Bats'il

winikat, xnich'anat Chan k'in, le' kuxulato, te bati ja'nax ya sk'an xkuxinik te balametik sok te ketsaletik. Tul bats'il winik te bit'ilat, te ma' spas lot, ya stak' x-och ta jpas k'in. Ay ta ajol te yaj'alul te jayeb welta ya yich' pasel k'in. Yame yich' ich'el ta muk' te yosetik, teme ma' ba jich la yich' pasel yame stikuniktel kajk', obal sok yame yak'iktel chamel te ya xlajotik yu'un. Chikanme bati ya yich' k'ajintayel te yosetike. Yame ana' stojol bistuk ya ak'anjintay. ja'me sk'ayoj kuakamayaetik te ya sbonik ta yaxal k'in te sjol te'etik, te aw, te ok'el te chikanax bati ya xchiknajtel ayel stojol ta yolil ja'maltik ja'me son te yosetik. Te xjochilael yejk'ex te maelchan, te chajchonel sti' te me'el ja'me ya yak'beyik sonil te k'alal ya yich' k'ajintayel te yosetik, ja'naxme ya chiknaj ayel stojol ta yolil ja'maltik. Ayawal stojol sk'op te ch'ay koel ja', jichme ya xjajch' k'ajintayel te achik'pom.

Te t'im winik

Chambor Nuk, me'ba winik, ma' sna' stuuntesel t'im. Ya spas spejts', jauk meto ma' spisiluk ora ya spejts'uy jalaw le'a, ma' sti' spisil ora ti'bal. Ma' xch'obeybeel te sbakel, ya xch'altes. K'alal ya sk'an yuch'bey ya'lel paybil ti'bal ya sap sok ya spay sok tebuk mats', melel ya sbaj yot'an xchik'el ya'lel ich jujun k'a'al.

Lijk' sjol te yiname, la spojbey te st'ime. Ya sjuinbeel smamlal yantik antsetik k'alal ya sbajt'ik ts'iwej yu'un skoltayel xkuchel milbil chambalam.

—Bistuk ma' la awich'tel we'elil? Kusa aba ta at'im teme ma' xtuun awu'un. Ma' ba ts'iwej winikat —botatikxanix sit yilbey.

—*Ḥil ḥḥan. 'idh Ba jich u ane'*

—Lek ay, ya sujt'onbeel sok

Ch'abet k'axel k'inal, la xch'oj jilel t'im te antse, bajt' ts'iin. La yal wokol te Chambor te ak'a sujt'uktel; k'alal la yil t'ubeel ta sti' k'altik, okin ya'lel sit. Jauk meto sujtel ta xche'bal k'a'al. Bajt' ta ts'iwej te Chambore. Mayuk bi yich'otel julel. Jich yilel te ma' la sta ta ilel te yinam swenta yu'un ma'me yaybey stojol sk'op, melel tool ya x-ilin.

—Lek ay, ya sujt'onbeel, atukel xkuxinat, ma' jk'an tul winik jich bit'ilat.

—Maliya, Chunk, ay bi jk'an kalbat.

—Mayuk bi jk'an kay stojol, ja'nax ya jk'an ti'bal ti'.

Bajt' te Chunk. Jauk meto sujtel ta yan k'a'alil. Melelnixa te ma' ts'iwej winik te Chambor, jauk meto lek yot'an stukel. Beenbeel ta ja'maltik, yot'anuk te ayuk smil chambalam. La yil koj't' max, la st'imuy, ejch'na yu'un. Sbabial welta te la yejch'nantes koj't' chambalam. Chiknatel te bijil sok kanan kuxlejal mamal Uyumk'ax. Komkom winik sok sep jol. Ja'maltik yilel yu'un te sk'u sok te sbeel. Ch'inch'onax xchanul chabetik ta sjoyobal sbak'etal.

—¿Beluk apas? —xi' ta sjak'el te mamal bijil winik.

—Yakon sleel jt'im yu'un ya jmil max te la kejjh'entes —xi' ta suj't'esel te Chambor, tseetnax yot'an.

—Le' ayto, t'imuya, ya kil bit'il la apas.

—Wik'won jajch'el sit te Chambor, ma' la sk'an stsak, melel ma' xtojob sk'ab.

—Pasa awil, ma' xiwat, junejat.

Yak nijk'el sk'ab k'alal la st'imuy, jauk meto k'ejel abajt'. La stsak st'im te Uyumk'ax, la stojlin te maxe, la st'imuy. Ch'aytel koel te chambalam. Chamnax la yay yu'un te Chambore.

—Ja' awu'un, ich'abeel, tuuntesa sok awinam —xi' te Uyumk'ax.

—Ya tojbat te beluk la apasbon, ya jk'an jnojp stuuntesel te t'im ta orato —xi' ta suj't'esel te Chambor, tseetnax yot'an yu'un.

—Lek ay, ya jnojp'tesat. Tek'lan le'ameto, ak'a at'im ta atan.

Xim yu'un te Chambore, jauk meto ma' stak' ma' xch'uun. La st'imuy te Uyumk'ax, toj koel ta bati st'im te Chambore.

—Ya ana' st'imuyel lek —xi' te Chambor ta saksaktse.

—Ja'atixuka, Chambor.

—Jo'o, ma' jk'an milat, melel ma' xtojob jk'ab.

—Bistuk chikan beluk ya awal, Chambor. Ya jna' stsakel te t'ime.

La stsak st'im te Uyumk'ax, la yak' ta stan, jut'ulxanix sit la yil te Chambore. La st'imuy te Chambor, jauk meto tojbeel ta xchanul chab sk'u te bijil mamal. La st'imuy bayal welta, jauk meto ma'ba tojob sk'ab. Yal koel xyaxinal smalet k'a'al ta sti'ti'kal sjol te'etik, suj't'beel ta sna de Chambore. La yil tul winik te ayxanix yo'lil sba beel ta ti' k'altik te Chunk, xkuchotel koj't' lajem chambalam, la skuy yan winik. La swik' lek sit, la sna'bey sba te ja' te smamlal. Chamnax bajt' yot'an yu'un, la smalbeel te ya'lel ich te yak ta xchajbanel, animaj bajt' sta.

—Awich'otel lekil ti'bal. ¿Bit'il la atsak?

—K'ejelto la kaybey stojol yaw, la

nutsbeel. Yakik xk'usel sit te'ak k'alal la jt'imuy. Lok'ikbeel anel, la jol be yu'un snutsel, jich la jmil.

—Ma' sujt'onixbeel ta sna te jme'tat.

—Ya jmalil kil. Mayuk bin ora xlaj ti'bal ati'.

K'ax che'oxe'b k'a'al, bajt' yan welta ta ja'maltik te Chambor. La yawtay te Uyumk'ax, mayuk mach'a jak'bot. La st'uunbeel yaw maxetik yu'un yot'an smil, la sta sba sok te mamal bijil winik.

—La jkuy ch'ayonix ta awot'an. ¿Beluk ya kalbey kinam teme mayuk bi kich'oj k'oel? —xi' te chambor, yak smelel yot'an.

—Ma' xamel awot'an Chambor. Ya xtulana awot'an sok ya awich'bey sit ts'iwej winik. Abak'etal ya xk'ot te at'im, snajt'ilal ak'ab ya xk'ot te sbak' at'im. Ilawil bi ya jkut. Bati ya awak' asit, le'me ya awak' sbak' at'im. Nopa lek, tulanme ya awak' awip k'alal ya at'imuy.

Patil ts'iin k'alaf bayal k'a'al la snop, k'atbuj ta lekil t'im winik te chambor, ju' yu'un snopel stuutesel ta lek te t'im.

—Nojp'tesa yantik. Jauk meto ma' sk'an stojol tul ts'iwej winik jich bit'ilon, bejk'aj yu'un sleel we'elil. Te mach'a sk'an tsaltomba, sok te mach'a ya sk'ambey stojol te yat'el ma'ba lekil ts'iwej winik. Ma'me yaan awot'an k'ulinajel, tojme x-ainat sok te at'im —xi' te mamal bijil winik.

—Ya kich'bat muk' te amantal —xi' ta sujt'esel te Chambor.

K'an yak'bey snop yantik, tseenax la yayik, meel sna'oik stojol te ma'ba ts'iwej winik. Tal Bor, ch'iel kerem te nujp'inelto. Ma'ba jala lek xixaxinel sok te yinam meel ma' sna' sleel ti'bal. La sk'ambey te Chambor te ak'a yak'bey yil bit'il ya yich' tuutesel te t'im, la xch'uun. Beenikbeel ta yanil te'etik. La smujk'tay maxetik te Chambor k'alal la yaybey stojol yaw, oranax la smil cha'kojt'. Lok'ikbeel anel te yantik. Chamnax la yay te Bor yu'un te ya xtojob sk'ab te Chambor, la snop u'uk, ja'to k'alal ju' yu'un snopel ta lek.

—T'im winikatix. Jauk meto yame awich' muk' spasil beluk kuxatik. Ma'me awuts'in jichnax yantik te kuxulik. Lekme awil spasil te muk' bik'it kuxul. Ma'me stak' amil kojt' te'etik mut teme ma' yu'unuk awe'el. Yame awalbey wokol te chambalam te bit'il ya yak' sba ta lajel, jichem ma' milwanej xk'oat —xi' te Chambor.

—Yame kich'bat muk' te amantal —xi' ta sujt'esel te Bor, la stinan sba.

Ja'nax ya smil chambalam te Bor yu'un swe'el sok yinam. Jauk meto la staj sba sok Baltasar Chanuk, ya sna' lek stuutesel t'im, ya sk'an tsaltomba. Ma' la xch'uun neel te Bor, ma'ba kom yot'an te Baltasar. Patil ts'iin k'alal laj yot'an stsalbel sbaik k'op, beenikbeel ta

ja'maltik. La st'imuy koj't max te Baltasar, ch'aytel koel jich bit'il wol ch'en ta yakan. Jauk meto te Baltasar ma' la xch'uun te ja' sna'xan lek te Baltasar, la yak' sba ilel te ya sna'uk. Jich jajch' najt'il tsaltomba. Ma' la skanantay sba te Bor, la sk'axintesbey smantal te ch'ul lum k'inal. Jajch' smil bayal maxetik, la yak' ilel xchopolil yot'an. La smel yot'an te Chambor.

—Ma'me xaboltes sok ma'me xawixan jichnax, Bor. Kiloj bayal maxetik yakik ta tuubel jichnax ta ja'maltik. Ja'at la amil, la ak'okbey sjol, le' la abalambey jilel stukel te sbak'etal. Ma' xk'ot kot'an bistuk ja'nax ya ati'bey te xchinam. Yat'el jowel jol winik te beluk ya apas. Ijtaya stukel te maxetik teme ma' yu'unuk ya atuantes. ¿Beluk ya apas teme tub k'axel? Teme mayuk bi ya jtuuntestik, ya xlajotik

Ma' ju' yu'un spabey yat'elul smantal te sjoy te Bor, binax yot'an, ma'ba la skom sba sti'el xchinam max sok yinam. K'ax bayal jawil, la sta yorail te yak xiwel k'oel yinam Bor ta sna Chambor.

—Chambor, ma' ba sujt'emtel ta ts'iwej te jmamlal, sabto bajt'.

Xiwnax yu'un te Chambor, jich ya'yel te solet k'axel t'im ta yot'an, bajt' ta ja'maltik, yot'an sta ta leel te sjoye. Ts'us jba, awun, la yalbey sbiil, mayuk mach'a jak'bot. K'alal k'ax jo'eb k'a'al ta sleel, la xch'ay ta yot'an. K'ax

k'a'al, jun welta la yay stojol ay mach'a awun, yay winik yayel. La sts'aklimbeel, la yil tul winik skapoj sbats'il sk'u, moem ta te'.

—¿Beluk ya apas le'ameto? —xi' te k'alal la yil te ja' te sjoy Bor.

—Stsakojonik sok sjoyojonik te maxetik, ma' yijtayonik ajk'uk. Ya stul stsotsilik, ya spak'ik ta jbak'etal. Ya sk'okik yantik site'ak'etik, ya yak'bonik jlo'. Ma' xu'ix ku'un.

—La awil beluk k'ot pasel ta atojol. Ma' la anop xujt'uk k'alal jajch' amil jichnax te maxetik, jich chiknaj ta atojol te woklajel.

—Melelnixa, ma' la kich'bat amuk' te amantal, jo'on ay ta jwenta.

Jach'ik ta aw spasil te maxetike. La st'imuy te Chambor, lok'ikbeel anel, kajlanikbeel ta sk'ab te'etik. Jich kol jilel te Bor, jauk meto ma stak' xkojtel, potsoben yakan, ja'to k'alal la spas tejk'ibal te Chambor. La yik'beel ta sna. Binax yot'an te yinam k'alal la yil, jauk meto ayix che'oxeb stsotsil sbak'etal.

—Ta orato ma' stak' xlok'atixbeel ta ts'iwej —xi' te Chambor —Mayuk bin ora ya xch'ay yot'an te maxetik beluk la apasbey, ma' stak' ya atuantesix te at'im, jich' ma' stak' mukel te amul.

Ja'nax xlok'beel ta sk'al te Bor. K'ot sk'alel te la smulan sti'el max, nameyix te ma' yay ts'iwej, la stsak st'im.

—Jo'o, ma' sujt'atixtel, ya yik'atbeel te

maxetik -xi' te yiname.

—Ma' snabonix j'abaj, winikubinix.

—Aybon away stojol k'op, ma' yijtalat te maxetik.

Ma' la xch'un komel te Bor, bajt' ta ts'iwej. Och ajk'tik, ma'ba sujt'el. La yaan yot'an te yiname, bajt' ta sna Chambor.

—Chambor, ma'ba sujt'emtel j'mamlal ta ja'maltik -xi'.

—Ma' jwentauk, la kalbey te ma' snuts chambalam.

—Ja'at ta awenta, ja'at la awak'bey yil bit'il ya yich' tuutesel t'im.

—Melelnixa, jo'on la kak'bey yil, melel ja'at la ak'an te ya snuts chambalam, ta orato yame xkujch' awu'un te ma' ba sujt'ixtel -xi' ta sujt'esel, bajt'nax xch'ulel yu'un te belul albot.

Been ta ja'maltik te chambor, ma' la staj ta leel te sjoy. La sna'ik stojol yantik te ch'ay te Bor, bajt' sleik spisilik, la st'unik te ja'maltik, jauk meto mayuk bi la staik ta leel. La yak' yot'anik te ch'ay te Bor. Jauk meto, te stat te Bor lom ya xbajt' ta ts'iwej. La yay stojol te ay mach'a awun k'jelto. La skuy koj't' stukel chambalam ta yolilal ja'maltik. La stunbeel te yaw, chiknajtel koj't' muk'ul max, mayuk sne.

—Beluk ya apas le'to? -xi' ta k'op.

Ch'amnax la yay te mamal tatil k'alal la yaybey stojol sk'op te chambalam, la skuy pukuj

ta yutil ja'maltik. Jich la yal.

—Ya jle ti'bal. Ya jpas petul yu'un k'in. Ya xchik' pom. Ya jk'opon yosetik te la sts'unik muk'ul te'etik, te la xchiknantesik ech'etik te ya yak'bey sbuts' yik' te ja'maltik ta swenta te jnich'an te ayix bayal jawik xch'ayel.

—Jtat, jo'on anich'anon, ma' ba lajemon.

Ma' la sna' beluk la yal yu'un, jach'al jilel ye yu'un.

—Milawon, jtat. Ya jk'ambat bayal wokol.

—Jo'o, jnich'an, ma' jmilat. Koantel, kunik ta jnajtik.

—Jo'o, jtat, ya skuyon max te kinam.

—Ya kalbey te ja' jnich'anat.

—Ma' sna'bon jba. Ch'ixtikxanix sok jk'xanix jtsotsil ta koj't'ol. Tulan x-awunon ta yutil ja'maltik. Milawon, jtat. Tojlimbon t'im yanil jk'ab, jich oranax ya xlajon.

—Jo'o, jnich'an, ya jmel kot'an ta atojol.

—Ya ak'an awilon jtukel xbecnon ta ja'maltik? Ya xk'ax jwokol ta jujun k'a'al jtaj. Mayuk ne, ma' stak' xwilon ta sk'ab te'etik, sok ma' stak' le tuluk antsil max. sbajojix kot'an slo'el sit k'op'o, ja'nax ya jmulan tebuk te sit ox sok bambax. Milawon, jtat. Jich ma' xk'ax bayal jwokol. Ya xtuun awu'un jbak'etal ta ak'in, binax kot'an yu'un te ya kak' j'abaj lajel ta stojol yos ku'untik.

—Ma' awaybon stojol beluk ya ya'an

kot'an, jnich'an, jauk meto ay bi ya jpas. Yame xtuun yu'un yosetik te awot'an, jich ya yak'bon te beluk ya jk'ambey.

Bajt'nax xch'ulel yu'un te beluk la sk'an te xnich'ane, la yak' ilel yutsil kot'an k'alal la sk'opon slajibal welta. La stojlimbey t'im yan sk'ab, ma' ba k'ejel bajt', ch'aytel koel bati luchul, la xkuchbeel, sujt' ta sna.

—Ja' jnich'antikto, jich yot'an te la yak' sba mat'aninel yu'un te yos ku'untik —xi' k'ocel ta sna.

Keja te sme'e, chajbxanix jilel sit yu'un ok'el. La xjaxbey sbak'etal te yale.

Ch'aynax k'in al te Chambor te beluk k'ot pasel ta stojol te Bor, lijk' sjol yu'un sok la yaan yot'an, la spas k'in, la yak'bey yil yutsil yot'an te maxetik.

Ma' ba lajemat

Bake Chambor lekil lakandon. Najt' ya xbeen k'alal ya xbajt' ta ts'iwej. Jun welta yalem la sta sk'al. Baetik te la xk'uxbey yisim. La sjok'bey te spechech swenta yu'un la xlok'ikbeel anel, jauk meto ma'ba ju' yu'un siwtesel. k'ax bayal k'a'al, le' ayika te baetik. Lijk' sjol yu'un te Bake, la spas spejts'. Sabto yan k'a'alil bajt' yil, yich'oj k'axel tom baetik k'alal sujt' ta sna. Ma' ba kom yot'an ta spasel spejts', binax yot'an ya sti' ba sok yinam. Jauk meto, jun welta yaktel smelet yot'an sujt'el.

—Lajix te baetik, ma' na' beluk ya jpas —xi' ta yabey te yiname.

—Maliya, ya sujt'el k'alal ya xcha' sbol sbaik ta yan welta.

Jauk meto la sta ch'in ba ta spejts' ta yoxebal k'a'al. Manchukme binax yot'an yu'un sti'el, la sna'bey yolil sba, pech'elxanix sjol yu'un tenel ch'en. Ma' la sujt'es sit k'alal beenbeel, patil la sk'elu yil k'inal, ch'ay ta sit te sbelal sna. Ochbeel ta yolilal ja'maltik, ma' la sta bit'il lok'tel le'a. Mo ta muk'ul barum te' yu'un slobey sit. La yay stojol te ay mach'a chajchonaxtel ta te'eltik, botatik jilel sit yu'un xiwel, ma' la sna' beluk ya spas. La yil tal tul ch'iel ach'ix, najk'aj ta yanil te muk'ul te', la slok'es tsotsil sjol, la yak' ta sjol yakan, la sle

yuch', la sti'. Chamnax la yay te Bake Chambor, la xch'oj ta sbak' barum.

Lijk' sjol te ch'iel ach'ix, la slap moel te sjol, bajt' ts'iin. La sk'eluy yil te Bake ja'to k'alal ch'ay k'axel ta sti' wank'altik. Kojtel, ya skuy te ja' ya stak' yak'bey yil sbelal sna. K'alal k'ot te bati ch'ay k'axel, mayuk bi chikan ilel le'a. Ma' la sna' beluk la spas yu'un, la sk'ep ta yakan te ch'in te'ak'etik, la sta ilel lom ch'en. Ochbeel, k'un'k'un la sta ta ilel. La yil ch'in yaxal sakil k'inal, k'alal oxtabeel la sta ta ilel muk'ul ja'mal, sk'ayoj mutetik sok sakil be ja'etik, te mukbilik ta sabja'. La st'unbeel te yolil ja'maltik, k'ax ta witstikal sok ta suklejal. Ijk'ub k'inal la yil, way yu'un sk'anel slajel, jauk meto k'alal wijk' sit la staj ta ilel wol na ta ti'be, jajch', oxtabeel. K'opoj tul ants.

—K'axan, k'axan, ma' xiwat, ja' sbe le'to te almaeletak.

Nijk'nax yu'un xiwel k'alal la yay stojol, melel ma'ba lajem.

—ǷBistuk ma' xk'opojat? Le' xk'ax spasil te ajojtak.

—Jo'o, ma'ba lajemon, jtelemal talon —xi' ta xujt'esel.

—Ch'uuna, lajemat, meelnixa, lajemat.

—Ma'ba melel, te lajemukone kich'otel waj ta yanil jk'ab. ǷIalawil!, mayukbi kich'otel, jtelemal talon —la stoy moel sk'ab.

—Teme atalemal talat, Ƿbit'il julat le'to?

—K'ot kil jpejts', la jta ch'in ba le'a, la mel kot'an yu'un te ch'in tsaolto, ch'ay ta jsit te sbelal jna.

—Ya jna' bistuk, ya yik'at sme' baetik. La amilbey spasil yaltak, mayukix.

—La xk'uxbon jk'al.

—Jichwan. ǷIlawil te beluk la spasbatik!

—Ya jk'an sujt'onbeel ta jna, ak'bon kil te be te ya t'uunbeel, ma'ba kich'otel we'el.

—Mayukbi stak'ix pasel. Te beluk la apas la apasix. Ma' la ana' skanantayel te mach'a kuxatik. Ay ta awenta ta sbolesel te baetik.

—Ma' jna' beluk ya jpas.

—Ya jkoltayat. Lom chujk'ul te slumal pukujetik. Chikan bati ya xlok' sle swe'elik k'alal ya x-och ajk'tik, teme la yilatik, yame sti'atik. Ochan, najk'lan, ya jpasbat anak'jibal. Ma'me xiwat. Jo'on Una'ujachiron, jkanan sbelal almaeletak.

La stsak muk'ul oxom te antse, la sjut ta sjoyobal. Patil ts'iin la skus ta juch'bil k'ajk'em ich, la skuja, le' la yotes te winike.

—Bake, awayaway stojol mach'a tal, ja'me te Jachir ku'un. Ilawil bati jutatik jichme ya ana'bey sba bi yilel. Xkuchojikme bak ta spat, k'aemxanix sok burumtikxanix ilel sbak'etal.

—La stejkan sba ta ti'na te Jachir, yaknax wi'nal ilel yelaw.

—¿Mach'a ay ta ana, Una'ujachir? —xi' ta sjak'el.

—Mayuk mach'a le'to. ¿bistuk ya ajak'bon? Ya ana' te jtukel kuxulon.

—Ya kaybey yik' tul winik', ay mach'a ay ta ana.

—Teme ay awi'nal, Jachir, we'an, yame xbaat ts'iin, ma' jk'an kilat le'to.

La sk'asesbey pajch' bojch' ya'lel juch'bil ich. Sujt' ta spat te Jachir, la st'unbeel sbe. Talik yantik Jachiretik, la sjak'ik te winik, jichnix la sujt'es te bin la yal te Una'ujachir. K'alal k'ax bayal k'aal, mayukbi la yalikix.

—Ma' ba winikix awik', Bake. Jauk meto ma'me atijaba le'to, ja'tome te k'alal ya kalbat. Yame kik'atbeel pajel awil te Jachir ku'un, jichme ma' swe'elinatik. Yame sk'asesbat awe'elik, jauk meto ma'me xatuuntes, melel ma'ba lajemat —xi' te Una'ujachir k'alal la xpajch'an te oxon.

Sakub k'inal, bajtik bati nainemik te Jachiretik. Ja'nax la yilik k'ot te Bake, oranax la sk'asesbeyiktel pajch' we'elil sok la sk'asesbeyiktel pajch' ja', jauk meto, ma' la stuuntes, la xpajch'an jilel. Tema xenuk yu'un k'alal la yaybey stuil te k'aem ti'bal, bolobnax xchujt' yu'un.

—Ja' sbak'etal te lajem ajoytak, te baketik xkuchojik te Jachiretik ku'un, ja'me ya stuuntesik k'alal ya xpoch' te almaeletik. jkunik! Mayukbi jpastik le'to —xi' te Una'ujachir.

Sujt'iktel, jauk meto mayukbi stuuntesik. La yal mantal te Una'ujachir te ak'a bajt'uk ts'iwej te winike.

—Ya skojt'an sba ta pek'el sk'ab te'etik te te'eltik mutetik yu'un te Jachiretik. Ma' stak' ati', melel ma' ba lajemat. Te beluk ya jk'ambat ja'nix pajal sok te kuxatik ta alumal. Ya skojt'an sbaik ta sni najt'il te' ta ba ay nabetik.

Ochbeel ta ja'maltik te Bake, la smil te'eltik mutetik. Ta yan k'a'al bajt' snuts wamal chitam.

—Ja'nix pajal sok te wamal chitametik te ay ta ana te ya kalbate, chikanme sk'opoj sbakel ye k'alal ya stij te skaw e. Ayme yantik wamal chitamentik, jauk meto ja'me ya snuts te Jachir ku'un, jich bit'il ch'oetik —xi' ta yalel te Una'ujachir.

K'aj ta sit te Bake te bati nainemik te Jachiretik, la snop smilel chambalametik yu'un swe'el. K'ot sk'alal.

—Yorailix te ya xbaat, Bake, yame xbajt' aboltes baetik.

—Ma' jna' bi ya kutba, Una'ujachir.

—Patil ya xk'oat k'alal la at'un koel moel beetik. Jo'on ya jkoltayat.

Chiknaj ayel stojol yik'al ik', la sti sba sk'ab te'etik. Xuxba te Una'ujachir, wiltel koj't ts'unun, jich yilel te yaktel nijk'el yu'un xiwel k'alal tal.

—Jalbeya sk'u te winikto. Yame xbajt' ta ba ay slumal sme' baetik. Mayuk bin ora xk'ot teme ya xbeenbeel -xi' ta mantal te Una'ujachir.

Jauk meto ma' ba ju' yu'un sjalel ta junax k'aal te ts'unun. La smel yot'an yu'un te ma' xbajt' ta oranax, jich yu'un te Una'ujachir te sk'ambey te ts'unun te ak'a smajambey te xik'

—Melelnixa, ma' stak' xjalaxan -xi' te ts'unun k'alal la slok'es te xik'.

—Jo'o, ts'unun, malix k'aal teme yato sbajt'xan, ma' xk'ot, ya x-ijk'ubix k'inal. Ja'to bajt'uk pajel.

—Melelnixa, Una'ujachir, yame st'uunbeel ts'umbil mayetik 'e winike, sok yame sk'ax ta ja'maltik sok yame st'un suklejaltik sok beja'etik.

Sakubnax k'inal k'alal la slap sk'u ts'unun te Bake.

—K'otix yorail te ya xbaat, Bake -xi' te Una'ujachir -tojatmebeel ta bati ya xlok'tel k'a'al, ma'me akojt'an aba ta snuk'el ya'lel xnich mayetik, yame xchabub te ak'u, mame stak' xwilat, xanich'me swe'elinat. Ja'naxme ya stak' akuxa awot'an ta ba ay wol nikte', yame stak' anak'bey ya'yel xnichimal.

Wilbeel, ch'aybeel k'axel. La xkuch xchojak' te Una'ujachir, bajt' yil te sts'umbil smay. La yay stojol te ay mach'a yak ta kejkonel, bajt' yil, ja' te Bake, pakal, bayal xanich'etik yak' beel ta sjoyobal.

—La kalbat, Bake, la kalbat, ma'ba la awaybon stojol k'op. Yame x-ainatxan le'to. Yame sak'bat xchabul te ak'u.

Jauk meto ma' ba takina ta junax k'aal te sk'u, tal te ts'unun k'alal k'ixinax sakubeltel k'inal.

—Bistuk ma'to xbajt' te winike? -xi' ta sjak'el.

—Ma' la yaybon stojol te jk'op -xi' ta sujt'esel te Una'ujachir.

—Yak k'axel k'a'al, Una'ujachir. Ma'me xju' yu'un ta sboltesel te baetik, yame sujt' ta slumal. Bajt'ukix.

—Melelnixa. Ayaway stojol jk'op Bake, jichme ma' swe'elinat xanich'etik, kuxulme ya sujt'at ta ana. Lapa ak'u, baanix.

—Wilbeel, ch'ay k'axel. K'alal naxix swilel ya skojt'an sba ta ba ay wol nikte', la snuk'bey te xnichimal, la yil tul ch'iel ach'ix ta yanil te', yak ta jalab, ja'nix te la yil k'alal ch'ay ta sit te sbelal sna.

—Jtat, jtat! Ay koj't' ts'unun le'to, mila -xi' la yay stojol.

Xtuchotel lok'el st'im tul najt'il sakil jol winik. La yil te Bake k'atbujem ta sts'unun, la st'imuy, toj k'oel ta xik', balawet koel te Bake, toj jul ta ba ay te jalabil. Tsakot yu'un te ach'ix

—Mila, kantsil, ya jti'tik -xi' te state.

—Jo'o, jtat, t'ujbil, ya xtajinon sok.

ijk'ub, bajt'ik ta wa'el. La yay stojol k'op ayey te tatile, jich yayel te ay mach'a yak ta ayej sok te yantsil xnich'an. Oxtabeel, la sjak'bey mach'a yak k'op sok.

—Jtat, ayix anial -xi' ta sujt'esel.

—Bati la ata?

—K'atbuj ta winik k'alal la slok'es xik' te ts'unun te ya at'imuy.

—Albeya, ak'a lok'uktel.

Lok'tel te Bake, tejk'aj ta stojol te sakil jol winik.

—Ja'at kati smamlalat te kantsil jnich'an Ma'ax. Mayuk sk'oplal, yame x-at'ejat ta jtojol, ya ames te jaa, sok ya atam te k'abaletik.

Jich la spas, neel la smes sjoyobal te nae. K'alal k'an smesbey yutil, ya yaybey stojol sk'op te snialmamal.

—Maliya, jni: l, ma'to x-ochat. Ya kalbey te ak'a lok'ukiktel te abaltak sok te ajawantak, yame sti'at teme ya awuts'in.

La yal mantal, tastonax lok'iktel yantik chanetik. Xiw yu'un te Bake k'alal la yil, ma' sna'o stojol teme chanetik te sbaltak sok sjawantak.

—Ma' xiwat, jnial, jich ay jtaletik. Ma' x-oxtatel te abaltak sok ajawantak, jauk meto teme la sna' stojol te ya axi' yame sti'at. Ya xmech' sbaik sok ta xwilik k'alal ya skuy ya x-uts'inotik. Teme ay mach'a ya sti'at, mila, ak'beya skats' wamal, ton mok yantikxan.

—Bistuk, jnialmamal?

—Ya jach'bey ye k'alal ya x-ochiktel jujun xmalmaal k'a'al. Teme ay bi skats'otel, yu'un ay mach'a la sti'. Jo'onix ya k'okbey lok'el sjol, teme ma'ba jich la jpas, ya xtiwan ta yan welta. Ochan, mesa te nae.

Ijk'ub, way sok Ma'ax te Bake. Och swa'el ja'to k'alal ay bi la sta ta pikel, xiwnax jajch'el yu'un.

—Beluka? -xi' ta sjak'el te Ma'ax.

—Ma' jna', ay bi xotol la jta ta pikel.

—Wayan, ma'me xiwat, mayuk mach'a yuts'inat.

Xiw yan welta ta yan ajk'tik, jich yayel te la yaybey stojol yaw koj't choj.

—Ma' xiwat, jich jtaletik te ya xk'atbujotik ta chambalan ta jujun ajk'tik le' ta lum k'inalto. Jo'on sme'on te baetik, ma'ne xch'ay awot'an te yame awak'bon kal -xi' te Ma'ax.

Jich yu'un te Bake k'ot yot'an te ya xk'atbuj ta chambalam ta jujun ajk'tik te yinam, jach' sk'opon, bejk'aj ch'in baetik. K'ax jawil, te mach'atik kuxatik le' ta lum k'inalto, la spasbeyik sk'inul te Bake.

—Ma'me xawuch' chiilja', ak'a yakubuk te jtate, yame junatbeel anel ta alumal -xi' te Ma'ax.

—T'ebnax ya jkuch' -xi' ta sujt'esel te Bake.

Ja'nax la yil k'ot te kanan chambalam mamal kejajik spisil te mach'atik le' ta lum k'inalto, la yujts'iyik lum ja'to k'alal ch'ultesorik. La sk'asesbeyik pajch' bojch' chiilja', ja'nix jich ak'botuk te nialil. Jajch' yuch'ik, yakub te Bake.

—Ma'ax, k'otix hora, ananbeel sok te amamlal —xi' tul me'el ants —tema ma' ba lok'atbeel ta orato, mayuk bi ora ya stak' xlok'atixbeel, ya xjajch' te atat, ma' yak'atbeel. Teme ya ajuinbeel te amamlal komnaxme te be.

La sk'an te Ma'ax te ak'a skoltayik stejk'anel te smamlal, jauk meto jich yilel te bit'il snuk' lajel mut te Bake. La stasik lok'el, la skuyik te ya xwijk' sit yu'un te sikil sakubel k'inal. K'ajin te tatmut, xiw yu'unik ta spisilik. Wayal ta sk'a swa'eb te mamal tatil, la sujt'es sba, wijk' sit. Bajt' sok te Ma'ax. La sta olil k'a'al, jul xch'ulel te Bake, la sjak' bati ay te yinam. La yik'ikbeel ta stojol Una'ujachir, namey k'inal ants.

—Ma' ataix, bajt'ix sok te state. Yame awil yan welta switstikal alumal, ya sujt'at'ixbeel, jauk meto atukelme xbaat. Chajbana aba. Le' ay te awaj, manchukme ch'in xujt' awe' ya xnoj ach'ujt' yu'un, jichme ma' xlajat ta wi'nal k'alal ya xbenatbeel. Ich'abeel te jats'apto, yame xcha' xkuxin te joytak te lajik k'alal yakat sbolesel baetik. Bayalme k'a'al ya xbeenat, c' ambalametik yame

stojtesatbeel. Baan, Bake. K'axix awu'un te woklajel, k'ot yorail te sujt'atixbeel.

—Lek ayon le'to, ya jk'an juinxan ajk'uk te kinam —xi' ta sujt'esel, chamnax la yay yu'un k'alal tek'el ta stojol te Una'ujachir

—Mayukme bi yaan awot'an yu'un te balumilalto. Baan, ya ana' bati ay alumal —xi' k'unk'un sujt'esel.

Sujt' ta spat k'alal la yay stojol, bayal ora been ta yutil ja'maltik, tejk'aj k'alal la sta chanjech' chikin be, ma' sna' bati ya stuunbeel. La yil tal ch'in te'eltik mut, la yal te ya skoltay, pajal abecnik che'oxe' k'a'al. Patil ts'iin tal koj't paloma, ja'nix jich la spas u'uk. La sta sba sok koj't uch.

—Mach'aata, jbal, bati xbaat? —xi' ta sjak'el te chambalam.

—Jo'on, Bakejon, ya xboon ta jna, jauk meto ma' jna bit'il xk'oon.

—Ja'at Bakejat, kilobat ana. Ya xk'oon le'a, ya jle mut jti'. La skuy lajematix te awinan Koj, bajt' sok yan winik. Nujbunix te sba awantsil anich'an, tek'atikto stukel te oxtulxan.

La stinan sba te Bake yu'un te beluk albot, ma' ba ju' yu'un smukel lok'el.

—Ma' x-ok'at jbal. Ana'oj stojol teme laj tul winik, ya xbajt' sok yan winik te xnich'nab sok te yinam swenta yu'un ya yich' kanantayel sok sleel swe'el yu'un. Ma' xamel awot'an, ya

beentesatbeel, jichme ya xlok'atbeel le'to.

Patil ts'iin k'alal najt' beenikix, k'alal la yil ma'ba sjuinejix te uche. Jauk meto ay mach'a k'opoj ta spat, sujt' yil, koj't' chij kotol le'a.

—Ma' jna' bit'il ya xk'oon ta jna. Ik'awonbeel. Wokuluk -xi' te Bake.

—Ya kik'atbeel, jauk meto neelme ya x-at'ejat ta jtojol, tsobon bus sit ramon te', ay jwinal.

La xch'uun te Bake. La xk'ux sit te' te chije. La yal wokol sok la yalbey te Bake te ak'a smali ajk'uk yu'un xbajt' slejtet ja'. Wilbeel, ch'ay k'axel ta sitil.

—¿Beluk apas le'to, jbal? -xi' koj't' ch'in choj, yak ta stijel sne.

—Yakon smaliyel koj't' chij. Bajt' slejtet ja', le sujt'ixtela.

—¿Bati ay te koj't' chije? Slot te beluk la yalbat, bajt'ix. Jauk meto kilobat ana. Bajt' sok yan winik te awinam Koj.

—Ma' xawal amen k'opetik, ma' xawuts'inon, ak'bon kil te be.

—Ma' x-almaj awot'an, jbal, ma' x-almaj awot'an. Ya jbeentesatbeel.

K'alal najt' beenikix, k'ejel abat stukel te ch'in choj. Najk'aj te Bake, la stoy moel sit, la yil koj't' max, chajbxanix ilel sit. Ya snop: jichukon te bit'ilate, oranax xk'oon ta jna. Jich te bit'il ayon ¿bi ora ya xk'oon?

—Oranax, oranax ya xk'oat. Kom ay te ana, ya xk'oon le'a. La st'imuyonik te ajoytak. Ilawil, ma' jlotuk -xi' te maxe, ya yak' ilel te yejch'ene -ma' stak' junatbeel, ta sk'ab te' ya xbeenon sok ya xtuun ku'un jne sok jk'ab yu'un jijbanbey jba. Baan, toj xbeenatbeel.

Jajch' te Bake, been ajk'uk; patil tsalot yu'un swa'el. Wijk' sit yu'un k'alal la yay stojol ch'inch'onel, la sta sba sjol sok koj't' wamal chitam. Ma' la stij sba, xiw yu'un.

—Beluk apas, jbal, ¿bistuk mayuk awich'oj at'im? -xi' te wamal chitame.

—Ayix bayal k'a'al lok'elbeel ta jna, la yik'onbeel sme' baetik. Sujt'onixtel, jauk meto ma' jna' bit'il ya xk'oon ta jna.

—Ma' la awich' ta muk' te baetike, spisil la ati'. Ch'ay awot'an te spisil beluk kuxatik le' ta balumilalto ma' jauknax yu'un te winiketik, spisil yu'un sbaik. Junax ya kich'tik ik'. Ya beentesatbeel che'oxe'b k'a'al, jauk meto bayalotik, yame tejk'anbatik xk'uxel sit te' sok yame kaytik atimal. ¿Ma' ba xlijk' ajol yu'un te k'unk'un ya xbeenotik?

—Jo'o, mayuk bi ya kal, ya jkoltayex stsobel sit te' awu'unik.

Jauk meto jil stukel te Bake ta yoxebal k'a'al ta sti' nab. Awun koj't' balam, lok'tel ta yanil te'etik, oxtatel, la stinan sba yuch'el ja', beenbeel ta ba ay te Bake, yaknax ta xiwel.

—Kilobat ana jbal, najt'to xjil. Ya kik'atbeel, jauk meto chambalamon, ya xpaxajon ta ajk'tik, la jmets'an jba ta sjol najt'il te'etik xch'ixil k'a'al.

—Jichuk, ya spas te beluk ya awalbon, ak'bon kil te be.

Jajch' beel yan welta te Bake, ya smulan te ayuk bi ora ya xk'ot ta sna. K'alal najt' beenix, wilbeel te balame, ch'ay k'axel, ma'ba sujt'ixtel. La smuts' sit te Bake ya skuy xlaj, la smel yot'an k'alal jul ta yot'an te sna'e. Jich yayel te ay mach'a aybot sk'op yu'un.

—Ya jna' bati ay ana jbal.

—¿Mach'aata? —xi' ta sjak'el te Bake.

—Jo'on pumaon. Melelnixa balil, kilobat te anae, ya xk'ot ti' mut le'a. Teme oranax ya xbootik, ya xk'ootik ta xchanebal ajk'tik. Ya juinatbeel.

K'alal ayix yoxebal k'aal sbeenelik ma' sk'anix te pumae teme mayuk bi ak'bot yu'un te yat'ele. La yak' oxkojt' mut te Bake. Jauk meto mayukix yip ta beel, yaniwan xlaj neel, ma' xju' yu'un xlok'beel ta ba ay te snail almaeetik.

—Ya xlajon jtukel le' ta ja'maltikto, mayuk bi ora ya xk'oon ta jna —xi'.

—Tebnax ay yip awo'tan, jbal —xi' ta tse te pumae. —mayukba kiloj tul winik te k'un yot'an. jjulatik! Le' ay te anae, nakatik ta amak' te awantsil nich'nab. Alimajan, balil, ju' awu'un, julatik.

Bujts'naj yot'an yu'un k'alal la yay stojol te beluk albot, animabeel ta sna, la yawtay te yantsikal xnich'nab.

—Jo'on atatonik te maney ch'ay.

—¿Bati k'otukatel, jtat? La jkuy lajematrix —xi' ta ok'el muk'ul yantsil xnich'an k'alal meyot yu'un.

—Jo'o, ma'ba lajemon, kantsil jnich'an. La yik'onbeel ta slumal te sme' baetik, la yak'bon boltes spasil te ayeb la jmil. Najt' sok chajbxanix te bati k'oontel, la kuy te mayuk bi ora ya sujt'onixtel.

Bajt' yalbey sme' te beluk k'ot ta pasel te xutil ch'in ach'ix, jauk meto ma'ba ch'umbot sk'op, yaktel ok'el sujt'el. La sk'ambey jo'kojt' mut yantsil xnich'an te Bake, la xchukbey yakan, bajt' yijtay jilel ta sti' k'altik. Patil ts'uin la yayik stojol te k'ek'onax jach'el. Bajt' yilik, ja'xanix la stajbeyik sk'uk'umal.

La yak' ta ilel te jats'ap, la spas mantal te mayukme mach'a ya spik, la sk'e ta bati ch'in lopol bana. Way ts'uin, ja'to jajch' k'alal lok'tel xjobal k'aal ta babawitstikil. Patil ts'uin bajt' sk'opon te mamal k'in, mantalwanej mamal, la sjak' mach'atik lajik k'alal k'ejel ay.

—Laj te Najbor sok te xnich'an Kayum, ja'nix jich lajuk te smamlal ch'in Es, stijlnabal kinam, lajikuk alaetik te mayukikto sbiilik; lajik melel mayuk bati ya xchuunikix, neel laj te sme'ik —xi' ta sujt'esel wik'wonel sit.

—Yame jk'an awik'onbeel pajel te bati mukatik.

Jich k'ot ta pasel. La stsob swiniktak te K'in, la yich'beel jats'ap' te Bake. Sjunal k'a'al sok xch'ixil ajk'tik jala te k'inwej. La xchik'ik pom sok la sbis sitik, la sk'ambeyik te yosetik te ak'a koltaywanukik k'alal ya yuch'ik te ch'iilja'. La yil bati ya xlok'tel k'a'al te Bake, la stsijs'an tebuk chiilja', la sk'opon yos, la yik'tel te ch'ulelaletik, la stii te jats'ap', la stsob sbaiktel te yantike, jajch'ik k'ayoj juju'tul, pajal bin la yalik, jauk meto ma'ba pajalnax k'ajinik. Ya stek'iklan te lum, ma'ba kom yot'anik, ja'to k'alal jajch'iktel juju'tul te almaeletik.

Sujt' ta sna te Bake, la sk'ej te jats'ap'. Patil ts'iin la stsob sbaik te bati ch'ultesbil na yu'un yuch'el namey k'inal bis chiilja'.

Patil ts'iin bajt' yil yantsil yaltak te yinam Bake.

—Kantsil, ¿beluka te k'ejbil lumto? —xi' ta sjak'el k'alal la yil te jats'ap'

—Jo'o, jme', ma'me xapik. Yame xlajik te mach'a cha'kuxinik sok u'uk te jtate.

—Ch'ayix ta kot'an te atate, tul winik te ma' jna'beyix sba.

La sle te', la xchijtel koel, ma' la stsak, tob k'alal jul ta lum. Bot'k'ejik te Bake sok te mach'atik kuxinik, mal te xchiilja' yakik yuch'el. Lajik. Jajch' smel yot'anik te mach'atik kuxatik

jilel, bajt'ik ta sna te Bake, la sjak'ik te jats'ap', la yal te wixil te ja' la stob te sme'. Lijk' sjolik, bajt'ik ta sna te antse.

—¿Mach'a la stob te jats'ap'?, ja'at la atob —xi'ik.

—Ja'nax jk'an kil belukaa.

—¿Mach'a la yalbat te la apik?

—¡Mamtiketik ku'un, jichnax la jpik.

La yik'ikbeel bati chawal te Bake sok te mach'atik cha'lajik.

—Ilawil beluk la apas —la yak'beyik yil te almaeletik —milwal antsat, la amil te amamlal. Yamke ajok'bey smukenal ta orato —xi' sk'oplal.

K'a'al ajk'tik at'ej te ants, ja'to k'alal la smuk spisil te almaeletik. Patil ts'iin bajt' ta yolil ja'maltik, tojbel ta sna. Cham ta yoxebal u. Ma' ba tsakot chamel sok mayuk bin la yal. kom swe'el. Tojbeel ta ba ay sna ch'ulelaletik, la sta sba sok Una'ujachir, kanan be yu'un almaeletik.

Namey k'inal winik

Kanantaybil te K'in. K'ax swokol yu'un te mayuk ch'iel ach'ixetik te ya xnujbinik. Yak ta slatsel yixim k'alal pak'al julel sbak' t'im ta snail yixim. Oranax la stsak st'im jich te bit'il ya x-animaj koj't' choj, jauk meto ch'ay k'axel te mach'a yak kanantayel yu'un jichnix te bit'il chiknaj. Ma' ba way xch'ixil ajk'tik, la skanantay te yinam sok cha'tul yantsil xnich'an. K'ejel abajt' yan k'a'alil, la sjim te sna, la stsob yoxom, samet sok st'im, moj ta skayuko, koel abajt'.

Tul winik yak ilaw k'ejelto. Ja' Tabay, ch'iel kerem te yak sleel yinam. La snutsbeel, la sta k'alal la yil chukbil kayuko ta sti' beja'. La smaliy yil. K'ot yorail. Bajt' ta ts'iwej te K'in sok skerem, ja'nix jich koik ta atimal ta beja' te cha'tul yantsil xnich'an. Chiknatel te Tabay Jauk meto ay koj't' yalak' xmax, kajaltel ta snejk'el. Ch'i ta stojol, ya yaybey sbaik stojol sk'opik. Ma' bi ora ya yijtay sbaik, jun yot'an ya sna' sbaik. Ma' ba oxtatel lek swenta yu'un ma' xiwtes te antsetik, jich la sk'opon te bit'il sk'opon chambalmetik te ts'iwej winiketik, la yalbey te yak ta sleel sjoy. Xiwnax yu'un te cha'tul antsetik, ma' sna'beyik sba te winik. La smak sok st'im te Tabay, smako k'axel ta ch'in be te nameyix ma' xyich' tuuntesel.

Sujtel te K'in, xkuchotel koj't' chambalam. La yay stojol te beluk k'ot pasel, bajt' sle' te yantsil xnich'nab. La yil te ay bi k'ot pasel ta sti' ja', pech'bil ta tek'el sok k'asemik te te'ak'etik. La stunbeybeel yakanik, jauk meto jajch' ijk'ubel k'inal sok jajch' ch'inch'onel te ja'maltik. Ya stsob sbaik ta k'ayoj ta yolil ja'maltik te jayeb koj't' mutetik, sok jayeb koj't' muk'ul chambalmetik sok muk' bik'it usetik. Sujtel ta sna te K'in.

La yik'beel ta sna te cha'tul ach'ixetik te Tabay, pasbil ta ch'in jamal k'inal swenta yu'un ya x-och xojobal k'aal, la yinamin. Ma' ba kuxul ta jpas k'altik, ja'nax baem yot'an ts'iwej, ya smejts'an sba ta yawilak' jujun k'a'al. Ma' xk'opoj sok ma' xway, ja'nix jich ma' ba ch'ajch'ajtik sba, yanax yich' lewa. Ay swe'el, spisil ay yu'un swenta ma' xcham ta winal, mayuk bi yaan yot'an. Ochbeel ta ja'maltik, sujtel sok cha'kojt' te'eltik mut. La sk'oj cha'bi ton, la stsum k'ajk'. La swoj te sti'balul te'eltik mut.

—We'anik, ay we'elil le'to -xi' la yalbey te yiname, mayuk mach'a la sjak'.

K'ejel ayik sok yakik smeel yot'an te antsetik, yakik xiwel k'alal x-ilwanik. Tub k'axel k'a'al ta ni' te'etik, ijk'ub, la spas k'ajk' te Tabay swenta yu'un ma' xti'ot ta usetik te antsetik, meel ay bayal, jich yilel te ay mach'a ya xch'ojtel koel.

—Ik'awotikbeel ta najtik, ijstayawotik ta ba ay te jme'tik -xi' ta k'op te wixil ta yan k'a'alil.

—¿Bati xbaatik? Ya sti'atik chambalamentik -xi' ta sujt'esel te Tabay, k'alal chiknaj yaw k'ejelto koj't' burum choj.

—Jichotik bit'il te'etik, chambalamentik sok jichotik bit'il use'ik, ya sna'botik jbajtik te le' kuxulotikto.

—Lek ay, jauk meto ma' stak' atijabaik le'to, ¿bi abiilik?

—Najk'in jbiil, Koj te kijts'ine -xi' ta sujt'esel te wixil, la stoymoel sit.

—La xkuxinatik le'to Najk'in sok koj, ya kich'bjaktikel awe'elil jujun k'a'al.

Ya sti' max, chij, maelchan, te'eltik mut te Tabay. Tsaeto k'alal la snop xmo ta te'. Oranax ya smo k'alal ya slok'esbey cha'bul chab, sok ya stak x-animaj k'axel te sk'ab te'etik, ma' xch'ay koel. Mayuk bi ay lek ta sna, ja'nax te beluk ya xtuun yu'un kuxinel. K'alal ay bi ya sta, jichnax ya xlok'beel anel.

—¿Bistuk ma' x-anotik?, jich yilel te ya xbootik atimal. Ma' stak xlok'otik sk'okel sit te'ak' le'to sok ma' stak' bay ya xbootik -xi' yalbey yijts'in te Najk'in.

—Melelnixa. Jauk meto ya xlijk' sjol te jmamlaltik, ya xbajt' sle'otik, la staotik, ya smilotik -xi' ta sujt'esel te Koj.

—Kunik, sujt'ukotikbeel ta jnajtik. Ma'

ku'untikuk te lum k'inalto.

Bajt'ik. Ma' la yil bati ya stek' k'axel te Koj, melez yipiknax, la yay stojol te ay bi ti'ot yu'un. La yil koj't' chan k'alal la sujt'es sba, xkoxoj sba ta lek, ma' xlajotik yu'un te sti'aw, jauk meto lom k'ux. Chiknatel te Tabay, stsakotel st'im.

—¿Beluk apasik! -xi' ta k'op -ma' stak' xlok'atikbeel anel, ¿bati xbaatik?

Ma' la sjak'ik te antsetik, nijk'ik yu'un xiwel. La sboj ak' te Tabay, la xchukbey sit yakan te Koj, la yik' sujt'el ta sna.

—Albon kay, ¿beluk mayuk bi x-an awu'unik?

—Ma' najtikuk le'to. Mayuk chojak'tik, pulatotik, cha'tik sok mayuk jalabtik -xi' sujt'esel te Najk'in, la spas muk' ma' xlok' ya'lel sit.

—Ma' jna' jtukel te abilukik. Ya kak'batik spisil swenta yu'un ma' xlajatik wi'nal, jauk meto ma' kak'atikbeel.

—La sbajix kot'antik sti'el wobil ti'bal

—¿Beluk ak'anik stuuntesel, jiche?

—Ya jk'an ti'tik paybil ti'bal, jauk meto mayuk koxomtik yu'un spayel.

—¿Bi yilel te oxom?

—Balal, pak'bil ta ajch'al. Ay muk' bik'it. Baan ta pam tejk'lum, le'me ya ata oxometik pak'bilik ta ajch'al. Tsaka, otesa ta ajol, teme ya

x-och, ja'me te oxom te ya jk'ambat.

Kot' ta pam tejk'lum, sijk'ul naetik. Mayuk bi lek x-an yu'unik, ja'nax che'oxeb sbilukik swenta ya xtuun yu'unik ta yolil ja'maltik. Stsumojik k'ajk', swenta yu'un spayel swe'elik. Oxtajbeel te Tabay, la sk'opon te yajwal na, la yak' ilel koj'te'eltik mut, yu'un yot'an spay sti', jauk meto mayuk bati ya stak' spay, jun k'alal sbeelal te sna. Le' la xkux yot'an. Jauk meto k'alal la sta olil ajk'tik, ya stsak te oxome, lok'beel ta anel ja'to la xkux yot'an k'alal k'ot ta sna.

—Binax yot'anik yu'un te Najk'in sok te Koj. K'ax che'oxeb k'alal, la sbaj yot'anik sti'el paybil ti'bal, la sk'an stuutesik pak'bil waj, la snopik xlok'ikbeel anel yan welta. Jauk meto mayukix bayal k'alal, oranax sk'an xlok'ikbeel.

—Ya xlajon ta sk'ab te winikto —xi' te Koj, yak spit'ulayel sit yakan, tsajnax ilel yu'un xchukjibal.

—Ma' xawal jich bi, Koj. Manchukme xlajotik teme xlok'otikbeel ta anel. Ay bi xlajotik yu'un, jich bit'il la yal jun welta te jratik —xi' ta smuk'tesbey yot'an.

—¿Ya ba stak' xlok'otikbeel anel le'to? —xi' te Koj.

—Yame kilitikix teme lok'otikixbeel.

—Ma' xk'ubombeel jtukel. Ilawil bit'il ayon —la yak' ilel te sijt'em sit yakan —ma' stak'

x-animajon jich bit'ilat. Teme ya juinatbeel ya stsakotik ta jche'baltik. Ya xju' awu'un animajel teme atukelnax.

—Jowejem ajol, ma' stak' xboon jtukel.

—Pasa awil. Le'a mach'a skoltayotik.

Baanix ta orato, malix k'alal.

La yich' ik' te Najk'in, patil ts'iin animajbeel ta yolil muk'ul te'etik ta ba ay jok'atik najt'il ak'etik jich yilel bit'il chanetik. K'alal la yil lok'beel anel te Najk'in tulan awun te alak'il max. Ma' chiknaj ilel k'alal tal te Tabay, yiloj lek te ja'maltik, ya sna' stojol bati ya yak' koel yakan. Ts'usbaj, tejk'aj ta stojol Najk'in.

—Teme ya anop xlok'atbeel anel, ya jle'at, ja'to teme la jtaat. Yame jisbat anuk' sok bij yaxal ton. Ja'me sk'oplal awu'unto —la smaj ta sk'ab te st'im.

—Mayuk kixim sok mayuk jcha' ta xjuch'el mats'. Ya jk'an pakbil waj we'.

—Lek ay, ya xboon lejtet ta ajk'tik, ¿bi yilel te cha'e?

—Nokbil lejch'el ton, ts'eel sok kuxbil tebuk, ay oxbi yakan swenta ma' xbot'k'ej.

Ijk'ub. Bajt' ta ch'in tejk'lum te Tabay. Leknax snuk'ilal sk'op k'opoj, jichnix bit'il sk'op ja'maltik, ja'al sok beja'etik, ja'nix jich bit'il ya xk'opojik ta spisilik. La yal te k'ux xch'ujt', ak'bot yuch' pajch' tsima chilja'. La sk'an te le' ya xjil wa'el. K'alal wayikix te yajwal

na, la stsak cha' te Tabay, lok'beel ta anel.

—Jo'o, Tabay, ma' ba ya awich'betel sk'ab te ya xjuch' sit ixim, balbaltik ch'en. Ya xcha' xbaat yan welta -xi' te Najk'in k'alal la yil te mayuk sk'ab te cha'e.

Sujt'beel te Tabay, yich'otel sujt'el te sk'ab cha' k'alal nopol sakubix. Binax yot'an yu'un te cha'tul antsetik, jauk meto mayuk yiximik.

—Baan ta k'altik -xi' sk'oplal te Tabay -le'me ya ata ts'alts'al ste'el iximetik. Najt' sok ts'upul ni' ya'benal. Ya xch'i xnichimal ta ni'. Ixim te site, balbaltik sok ay bay sit ta sjoyobal, ja'me ya xtuun ta spasel bayal we'elil.

Oxtabeel ta k'altik te Tabay. La sjek cha'oxch'ix ixim, sujt'beel. K'ot sk'alel te ma' ba la yich'beel ti'bal, ixim, yich'oj k'oel pakbil ya'benal lo'bal. Ma' sna' belukaa. K'ax askal te beluk potsbil yich'oj k'oel, ya xju' spasel bayal uch'ibal. La spas ul te antsetik. La smulan te Tabay, kuxbaj ta yot'an te yinamtak.

—Ayix bayal k'a'al te ma' awilik te ame'tatik -ch'amet k'axel k'inal, patil ts'iin k'opoj -komnax ayik, ya stak' xbajt' awilik. Kunik, ya kik'atikbeel.

St'unojik k'axel ch'in be, chajbxanix stakinal ya'benal te'etik le'a. Lok'ikbeel anel te maxetik. La xch'uyik beja' ta kayuko. K'axik ta najt'il ch'ay ja', chajbxanix ilel bit'il ya xch'aytel koel ja', ya xk'ot slajin sba ta yanil, yanxanix

sabja' ilel yu'un, sok xpixlinej sejk'arakub yilel. K'alal olilix k'a'al sbeencilik k'otik ta ba ay wol na, waxal ta ch'in sjamlejal k'inal.

—Baanik, jauk meto ma' me xjilatik. Yame jtsakex.

—La kaytikix stojol, ma' kijtaytikat atukel, ya sujt'otiktel ta atojol.

Yich'oj lewa ta yawilak' te mamal K'in, yaknax ch'inetel xenenetik ta xchikin. Wilnax yu'un k'alal la yaybey stojol sk'op te yantsil xnich'nab. Animaj bajt' spet, ok' jich bit'il ch'in alal, la sk'elu yil ta sjoyobal. La xcholik bit'il ya smel yot'anik te antsetik, yakiknax nijk'el te sti' yeik. La yalik te ma' sujt'ikixbeel sok te Tabay. Jauk meto la yaan yot'an te K'in.

—Jo'o, ma' xu' ku'un jtat. Mila -xi' te najk'in.

—Jo'o, kantsil, ma' jk'an jmil te jnial.

—Ya ak'an awilotik te ya xk'ax wokoltik. Xchukojojotik.

La stinam sba te tatile, jich'nix bit'il ya xkom k'op tul ts'iwej winik k'alal yak smujk'tayel chambalam. Jauk meto k'alal la yaybey stojol yaw te Tabay, tejk'anax yu'un jich bit'il koj' burum choj.

—Ya x-oxtatel, jtat, ya x-oxtatel. Mayukme bi ya sjak', yame smilat, yame yik'beel te jme'. Sujaba, jtat, ay bi stak' apas tebuk.

Jajch' te K'in, la stsak st'im, ja'nix jich

u'uk te xnich'an. Oxtatel sok xmax te Tabay, kajaltel ta snejk'el. La st'imuy st'im te K'in, jauk meto, la sk'ej sba te Tabay, ma' ba ejch'naj yu'un. Ja'nix jich u'uk ya sujt'es te Tabay, toj k'oel sbak' st'im ta sk'ab te K'in, ejch'naj tebuk yu'un. La sujt'esuk te nich'anil, toj k'oel ta yolil stan te Tabay, pak'al k'oel ta lum. La stsakik.

—Milawon, milawon —xi' ta aw te Tabay, yak lok'el xch'ich'el te stan, yan stukel te maxe yaknax aw. La yich' lomel tek'el yu'un te nich'anil, k'ejelto kotol k'oel, wil ochel ta yolil ja'maltik, tulan awun k'alal ma'to xtubeel ta yolil ja'maltik.

—La awejch'tesbon kot'an k'alal la anak'bonbeel te ch'atul katsil jnich'nab.

—Melelnixa, jauk meto nopol xbejk'aj yal te awantsil nich'an Najk'in. Winikme jich bit'ilon. Yich'obon sbonil jbak'etal sok sbonil sit. Yame sna' stojol te ja' la amilon, yame sk'an smilat u'uk. Teme ma' ak'an xk'ax awokol yame amil k'alal ya xjul ta balumilal. Jichme ma' xk'ax awokol.

Jich yilel te mayuk bi k'ux la yay te Tabay, kom yich'el ik', laj. La xkuchik te sbak'etal, la xch'ojikbeel ta muk'ul beja' k'alal yak ta wilel koj't muk'ul xulem, ma' ba yak ta stijel xik' yu'un te yik'al k'ixin ik'.

Yo'cbalix u xk'axel k'alal bejk'aj xnich'an te Tabay. La spas k'in te K'in. Malix k'a'al k'alal

jajch', xch'ixil ajk'tik jala te k'in. K'ajin, ajk'taj sok la yuch' chiilja' te mamal k'in yu'un swenta yich'beyel k'a'al te ch'in smam. Te sme' te ch'in alal, ja' bi ja' te Najk'in, la yak' yu'al xchikinin nichim sok sk'uk'umal te'eltil mut, ajk'taj, jich bit'il ya x-ajk'taj chambalmetik ta ja'maltik. La stek'ulay lum yakam te K'in, la snuk' may. Tulan la yalbey sbiil te Tabay, swenta yu'un mayuk mach'a ya xcha' yal, jich la xk'oplal woklajel ta stojol.

Tsajal jol ants

—Mayuk antsetik; najt'me xbeenat ta sleel awinam. Yame xpaxinajat ta yolil ja'maltik, yame at'umbey yakan yantik te beenikbeel sleel yinam. Le'me ya ata awinam. Ma' ba najt' ay, la xk'ootik ta che'oxeb k'alal teme kiptiknaxbeel -xi' ta melot'an te jme'.

Winikubon, k'ot yorail te ya jle joy, jauk meto mayuk antsetik. La jchajban cha'oxch'ix mayetik yu'un jk'elambey jnialmamal swenta sna'bon kolil jba. Ma' ba ju' ku'un, ma' la stsakbon te jmay. Kot'anuk te ya jta kinam, waychinajemon, teme tek'el xjilon jtukel mayuk mach'a ya yich'on ta muk'.

—Ya jk'an yinam -xi' la kalbey te jtate.

Melel jich ay jtalctik, ja' me lekil nujbineel teme ya xchajban stukel te jme'tatik, binax ot'anil yu'un teme lok' baluk k'op sti'.

—Ya ata awinam, yame awil -xi' sujt'esel te jtat.

Ma'to sakub lek k'inal k'alal bajt' kiltik te Chambor Yuk, pajt'xujk' mamal te ay tul yantsil xnich'an. Jauk meto ma' ba k'ot yot'an te ya jk'an kinam, ma' la stsak te majt'anil. Ma' ba kom yot'an te jme'tat, che'oxeb welta la sk'optayik. Jauk meto jich yilel te ay bi k'ot pasel ta jtojoltik yu'un te yosetik ta ja'maltik.

—Ay tul awantsil anich'an, kilo j ta be -xi' ta k'op te jtat.

—Alot, ma' smeलेलil xk'opojat -xi' sujt'esel te Chambor Yuk, lijk'emnax sjol.

—Ma' ba smeलेलil yakat ta k'op.

—La kalbatix, mayuk kantsil jnich'an. Teme ya ak'an te tul jnich'an, k'oponaj.

—Jo'o, ma' jk'an winik, ya jk'an tul ach'ix yu'un te jnich'an.

—Sujt'an ta ana, jiche.

La k'ajintay sok la kak'bey smajt'an te kajkanan Jachikyum, jauk meto ma' la snabon kolil jba. Tsajk' chamel te jtat. Mayuk bi ora la kay ajk'anaj yu'un xk'uxul. Kujch' yu'un, ja'nax la yuch' yisim sok yabenal te'etik. Way k'alal laj. La jkuy ma' jtaix kinam.

Jun welta najt' aboon, la jtumbeybeel yakan koj't' chij, k'oon ta sti' nabil. La kich' lewa, melel lubenon. La jta ilel sts'ubil oxom ta ba ay yalem balbal te' ta yutil ja', k'asemik sk'ab ch'in te'ak'etik sok tek'bil aketik le'a, jich yilel te ay mach'a ya xk'ot atimal. Jul kot'an yantik tijil nabal jachwinik, ayniwan yantsil xnich'anik.

—Ja' awu'un, kal -xi' te jme' k'alal la cholbey yay.

—¿Beluk ya jpas? ¿Bit'il jna' stojol mach'atik ya yayik atimal le'a?

—Yame xbajt' amujk'tay, kal, yame awil jayeb ora ya xtalik atimal.

Sabto boon ta nabil ta yan k'a'al. La kil sjoyobal k'inal, mayuk bi chikan ilel, ja'nax chikan ayel stojol sk'ayoj chikitin. La kil jumenetik k'alal nopol staix olil k'a'al. La jmel kot'an, sujt'onbeel ta jna.

—¿Ia awil jumenetik? —xi' te jme' k'alal la jcholbey yay, la spik sjol yu'un, jich yilel te ay bi sk'an xjul ta yot'an —ya jna'ix stojol, kal, kuxul winiketik ta ajk'olal, nainemik ta spat tokal. K'alal ya slok'esik te sk'uk'umal, ya xk'atbujik ta winik.

—¿Beluk ya jpas swenta ya jna'bey sba?

—Yame xbaat yan welta pajel. Maliya awil, ma' me xawak' aba ta ilel. Yame awil te ba ay yalem koel te' le'me xlujch'ajik, ya slok'esik sk'uk'umalik, yame yayik atimal.

Wijk' jsit yu'un xojobal sakil k'inal, boon ta nabil, yakon snopelbeel bi yilel te winiketik kuxatik ta ajk'ol. Ay mach'a la kil stij sba ta sti' nabil k'alal nopol staix olil k'a'al: cha'tul najt'il ach'ixetik, t'ujbilik, saknax sbak'etalik sok tsajiknax sjol. Ma' jna' beluk la jpas yu'un. Oranax sujt'ombeel ta jna.

—Cha'tul antsetik, jme'. Saknax ilel sbak'etalik jich bit'il sakilal sabja' ta juju' sab, xchawikalxanix xchu' jich bit'il ma'el. La kil yakik atimal ta nabil, t'analik, ch'ul antsetik yilel.

—Melel bi ya kal, ay xch'ulelik, jelk'anaj, inaminain!

Ma' la jmali, sabto boon ta yan k'a'al ta nabil. Chiknajiktel te cha'kojt' me' jumenetik k'alal ma'to sta olil k'a'al. La slok'esik sk'uk'umalik. Ochik nuxel ta ja'. K'un'kun oxtajonbeel jich bit'il kojt' choj, la chojba ochel ta yutil ja', mujk'inja', oxtajombeel, la jtsakbey tulan yakan. Tema jk'an nit lok'el ta ti' ja', jauk meto ma' ba ju' ku'un xjojchel xcha'tululik. K'an skoltay sbaik, la stek'ulaik te ja'. Xmoj x-ochnax sjolik ta yutil ja', tatub. La jkoltay tul, lok' ta ti' ja', la slap sk'u, lok'beel anel, jilon jtsak jba sok te tule.

—¡T'eltik mutetik, te'eltik mutetik!, nak'beyaik sk'u te antsto, wokoluk, ya jk'an kinamik —xi'on yawtayel te te'eltik mutetik.

Kojt' jojk'otaj mut jich sbonil te bit'il takin yabenal te'etik, la xjoch sok ni' te sk'uk'umal jumen. Lubotik, lok'otik ta ti'ja'. Ma' la sta sk'uk'umal te me'jumen, k'an xojk'in sba, ma' ba ju' yu'un wilel. Mayuk bi ora kiloj tul sakil ants, najt' ya', pechel xch'ujt', najt' snuk' sok najt' sepatik xchoil yit. Bolobonax yu'un k'alal la kil. La jtsak sok sbik'tal jk'ab swenta yu'un ya kil teme ma' ba yichobey sakilal sbul muk'ul beja'. La jk'echbeel, toj la kik'beel ta yaxinal ja'maltik, jich yilel te cha'tul ch'ulelaetik yakik ta beel stukelik. Ma' ba toj la yak' sbabeel k'echel te me'jumen, la stijulay sbabeel. Najt' beenotik, ja'to k'alal k'ot kux kot'an ta sti' jk'al.

La kawtay te jme', ak'a yich'tel lok'el sk'u.

—¿Beluk la apas, kal? —xi' la sjak'bon.

—La kik'batel awalib, jme', t'ujbil.

Bajt'nax xch'ulel yu'un k'alal la yil. La slapbey sk'u, la yik'beel ta yolilal k'altik, yak stijel sba yabenal yu'un ik', la snajk'an ta ch'in ts'amte'al ta yutil na. La stinan sba sok la syom sba jich yilel ya xi' smakel bayal ta ba ay nakal. Jujk'ajon, k'ax la syom sbaxan, la smak sit ta sk'ab.

—Bistuk xk'exwat, ants, Pakal jbiil, mayuk kinam —xi' k'unk'un la yalbey —Mayuk abiil, Nichim la kak'bat abiilin. Jich, Nichim ya xk'ot abiil. ¿Ya ba ana' stojol te ay bayal atuul ku'un? Ja' me ya ajuinon ja'to k'alal ya xlajon, jich mayuk bi ora jtukel ya x-ainon. Ja'atme ya ach'aybon melot'an kay, yame awak'bon yutsil kot'an, jich bit'il te nichimetik ta ja'mal. La jnop le kinam, chikanax bati la le, ja'to k'alal la jtaat, ma' ana' stojol te ya jk'angat bayal. ¿Ay ba awinal?

La swik' yaxyaxtik sit, la yil lek k'inal jauk meto ma' ba la sjak'bon jk'op, jich yilel te ch'ay ta yot'an ayej. La jaxbey te tsajal sjol, jauk meto mayuk bi la yaan yot'an yu'un. La sti' k'as wobil ti'bal ta yan k'a'alil, xujt'nax la sti' swenta yu'un ma' xlaj ta winal. Jauk meto chamnax la yayik te tijil nabaletik k'alal la sna'ik stojol. Ch'inch'oniknaxtel, bajt' yil te jme' beluk yakik

spasel. Cholatik antsetik, ch'iel keremetik sok alaletik ta sti' jk'al.

—Ya jk'an kiltik te awalib, ¿bati la ak'antel? —xi' ta spisilik.

—Mayuk kalib le'to.

—Ma' smeleliluk, la jna'tikix stojol te tsajal jol ants yinam te awal.

—Ma' ba jnak'oj tul ants.

Ma' la sk'an xcholbey lek sk'oplal te jme', sujt' ta spat. Jauk meto mayuk mach'a la stij sba le'a, yot'anukik sna'belik sba te kinam. Lijk' sjol yu'un te jme', lok' yut ta yan k'a'alil, la yal te mayuk mach'a la sna'bon kolil jba. Jujut'ul sujt'ik ta snaik. Ma' xk'opoj te Nichim, ma' sna' bi yut ya yal te beluk snopoj ta sjol. La kil sti' k'ael ti'bal k'alal yak ta lok'el k'a'al. Chamnax la kay yu'un, mayuk bi la kalbey. K'ax che'oxeb k'a'al, ch'ay k'exlal yu'un te Nichim, jajch' we'el. Jun welta yaljaub te ti'bal, k'opoj sbabial welta.

—Ya jmulan sok ich te ti'bal —xi' la yalbon.

—¿Ya awal ich? —xi' la jak'bey.

—¡llawill! —la yak' ilel te yaljaetik —bujts'anax sok yichil te chijto.

La jk'ambey te jme' te ak'a skanantay ta lek te we'elil. ¿Bati ya jta yan kinam teme la snop xlok'beel? La sta yorail, kaj ta we'el jich bit'ilotik. La yak'bey yil xjuch'el mats' sok spak'el waj te jme'. La sap ta tembil xnich nichimetik swenta yu'un ya xch'ay ta yot'an te

beluk k'ot pasel ta stojol. La sjutbey xchikin, la yak'bey yulel xchikin, la xpech'bey sjol. Jun at'ejik xchebalik, la sle sit te'ak'etik ta yutil ja'maltik sok la spok sba ta muk'ul beja' k'alal la sta yorail k'ajk'lel k'inal. La slo' lo'bal sok la slo' chiin yu'un xch'abtesel swinal. Binax yot'an.

—Moel k'inalon, le' ta bati kuxatik te lekikal sok t'ujbikal ach'ixetik. Jwix te la akoltaybeel. Teme la ak'an ana'bey sba mila koj't'uk max, ijk'taya xtuub ta spatna, la xtal sti' —xi' la yalbon.

Boon ta ts'iwej, la jmil koj't' max, la jch'oj jilel ta patna, patil ts'iin k'alal k'axix che' k'a'al la kil yakik wilel jumenetik.

—Tijil nabal, tal sti'ik te chambalam —xi' te Nichim.

—La sjoyik max te jumenetik, la sti'beyik te sk'a'al sti'balul. La yak'bon kil xwix te la koltaybeel te Nichim

—Tujbilwan ants jich bit'ilat — xi' la kalbey.

—Jich, tojnax ya xbeen k'alal ma' ba slapoj sk'uk'umal sk'u. ǂBati ay te jk'ue?. Ak'bon kil, ma' jk'an ya xbolob.

—Ma' jna' bati ay te ak'u, ya jak'bey te jme'.

—K'ambeya, ya jk'an kil bit'il ay.

Ma' la sk'an yak'bon te jme', la xi' teme ayuk wilukbeel anel te yalib. K'ot kot'an yu'un, jauk meto te Nichim tulan la yak' sba yu'un te

sk'u. Ja'to bujts'naj yot'an yu'un k'alal la stsak ta sk'ab, la stil, lijk' sjol yu'un k'alal la yil orots'nax.

—ǂYa ba ak'an awil te jumenon? —xi' ta sjak'el.

—Jo'o, ma' jk'an, ya xbaat —xi' sujt'esel.

—Jo'o, ma' xboon, ja'nax ya kak'bat awil bi kilel sok te jk'uk'umal.

—ǂYa ba awalbon te ma' ak'an xbaat?

—Yak, ya kalbat jamal. Ma' jk'an kijtayat atukel, la juiat spisil hora.

La slok'es sbats'il sk'u, la slap sk'uk'umal. La stoy xik', wil moel ta sba jna. Jala xchajbanel te sk'uk'umal sok ni'. Patil ts'iin wil, wil moel. Ch'aybeel k'axel. La yuton te jme' te bistuk la kak'bey te sk'u sk'uk'umal. La toy moel jsit, ayuk xchiknajuktel. K'ax tebuk ora, ay bi la kay stojol yik'al, jich yayel te ay mach'a yaktel wilel koel. La toy moel sit, la kil yaktel wilel koj't' me'jumen spakotel xik' ta xmoch, jul skojt'an sba ta sjol jna. La slok'es sk'uk'umal te Nichim, la slap bats'il jalbil sk'u.

—Jalajon tebuk, la kil tijil nabal. Lek ayik spisilik. Teme ya ak'an ana'beyik sba le'a tunim, la jalbat ak'uk'umal k'u —xi' la yal.

La sjalbon jk'uk'umal jk'u te Nichim, manchukme jala spasel, t'ujbil ajil. La jlap, wilon, la jkojt'an jba ta sba jna.

—Jumnat yilel yu'un te ak'u.

—Jo'o, jo'on Pakalon. jilawil bit'il xwilon.

Ya xju' ku'un xboon kilbat ame'tat.

—Lek ay, jauk meto ya sk'an ay bi ya ana'.
Yame sjak'bat jme' teme ay atek'oj ch'ix, yame awalbey te mayuk.

—Lek ay, ya kalbey te mayuk bi tek'oj.

La slap sk'u te Nichim, jich yilel te jumenotik ta jche'baltik, josjosnajotik. Wilotik, tsalub ilel te jnajtik, te jk'altik sok te nabil k'alal najt' wilotik, ch'in yaxal k'inal ilel te ja'maltik, la stenotik moel te ik'. Patil ts'iin k'ootik ta lum te ay ta spat tokal, toj bootik ta muk'ul na, lek pasbil. La stij ti'nail te Nichim, lok'tel tul winik, skats'otel lok'el smay sok sjuinetel lok'el tul najt'il tsajal jol ants, ma' ba slapojik sk'uk'umalik. Ja'nax la yilik te Nichim, tulan la smey sbaik. La yik'otik k'axel, najk'ajotik ta chanceb yakan tulan najk'tijibal. Binax kot'an jajch'otik ayej.

Ch'ion ta yanil te'etik, ma' la kil lek k'a'al. K'alal ya xbot'k'ej wol chamel sok k'a'al te', lopol ya xjil tebuk te ja'maltik, jich ya kilbey tebuk yaxal sit te ch'ulchan. La yak'bon kil te jtat, tulan sok juip'en winik, te beluk la sna' spasel tul winik kuxul ta ja'maltik swenta ja'nax ya xkuxin sok st'im. Ja'nax sepel sijk'ul sjol jna swenta yu'un ya smak ik' sok ja'al. Aynix ya yalbeyik sk'oplal te yantik winiketik, ma' xch'uun kot'an, la jkuy lotil k'op yu'un tse.

—Muk'ul naetik bati kuxulotik le'to, jauk

meto mayukix lek jochol bati xkuxinotik. Ya jkoltay jts'i' yu'un skanantaybon biluk. Ay k'op sok ay yik'al mut ku'untik, ya stak' xwilotik ta sbabaj witstikal. Ayniwan awi'nal. Nichim, pasbeya swe'el te jnial -xi' ta mantal te jnialme'.

Ma' la xk'axintesbey sk'op sme' te Nichim. Jil kay ayej sok te jnialme'el. Binax yot'an tseen.

—Jnial, gay ch'ix ta awakan? -xi' sjak'el.

—Ay, ya kaybey stojol xkuxul ch'ix le'to -la kak' ilel xpajch'omil kakan.

—Ya jlok'esbat oritato.

La spetbon kakan, ya yak' ta sjol yakan, ja'to k'alal tal te Nichim.

—Jme', beluk yakat ta spasel! Bistuk yakat ati'bey sbak'tal yakan te anial -xi' la yal sk'ajk'al, bolob yot'an yu'un.

La skoltaybon kakan, k'exaw yu'un. Jach', bajt' ta yan na.

—Ma' la awich'bon muk' te jk'op, yame awaybey xk'uxul bayal k'a'al.

Ma' la sujt'esbey, k'exawon yu'un.

—Sujaba, nopol xlajix xjobal k'a'al, sujt'ukotikbeel ta alimal.

La stsakbon jk'ab te Nichim, jauk meto ma' ba ju' ku'un beel yu'un xk'uxul te kakan.

—Wilan, kunik! Ma' stak' jch'aytik k'a'al -wilotiktel koel, oranax kootiktel, la yuton ta bati jna:

—La kalbat, ya jna' stojol te ay bi ya sjak'bat te jme'.

Oxtatel, la smeyon. Ma' la stij sba ajk'uk,
patil ts'in ya stsakbon jk'ab, oxtabeel tebuk.

—Ya jkuy yichil k'a'al ti'bal te yaljal
wojchetel, ya yak'beyxan sbujts', ya kilaix orato,
k'aemxanix stuul.

Ta yoxebal jawil patil bejk'aj sbabial
jnich'an, yaxnax sit, tsajnax sjol, sbonil yan lum
winik yich'obey. Binax kot'antik; jun ya
jk'ambatik ta pumponel ch'ay ja' ta ja'maltik,
mayuk mach'a ya xatotik. Mayuk bi ora bajt' yil
stijil nabal te Nichim; melel ma' jch'uun mantal,
yaniwan kal te ay ch'ix ta jpat, kojtol ya sti'on
te jnialme'el.

Slajel Bonampak

Mech, tul winik te lek yot'an, ya sna'bey sk'oplal te ja'maltik. Jun mal k'a'al bajt' ts'iwej, la sta sba sok Yumk'ax, bijil mamal winik, ya sna'bey xcholbey sk'oplal te jujun jawil. Yak nijk'el sk'ab k'alal la sjam bontilabil pajk' jun pasbil ta spat te'. Ya xch'ux k'abtay ta ilel te beluk bombil k'alal la sk'optay.

—Bijtesa lajche'b tul ch'iel keremetik, ja'me te lekil xnich'nab bats'il winiketik —xi' ta yalel.

—¿Bistuk awu'un? —xi' ta sjak'el te Mech, la skus yelaw, jich yilel te ay bi ya xi'.

—Buluche'b ajau sok jun katun ja'me sk'alel te ya xlaj sk'op sok ya xtub yat'el te muk' ajwalil ta Bonampak, ja' bi ja' te bombil pajk'etik. Yame xti'ot snuk' yu'un koj't' muk'ul chan, yame yich' yomel yot'an yu'un t'im. Yame xtal tsakwanejetik Itsaetik, yame yu'uninik spisilik, yame yik'ikbeel te ch'iel ach'ixetik.

—¿Bi ora xk'ot sk'alel? —xi' ta sjak'el te Mech, yaknax nijk'el sk'ab.

—Nopolix, nopolix sta yorail. Yame sk'an te ya sna'ik xchajbanel st'im te ch'iel keremetik, ak'beya yil bit'il ya yich' tu'untessel juju'ch'ix, teme ma'ba jich la apas, yame xlajatik. Ich'a awip yu'un akuxinel, jichme mayuk awokol xk'axat ta k'inal.

—¿Beluk ya stak' ya jpas, kajwal Yumk'ax?
—xi' ta skejanel sba ta yakan, yak ta ok'el sit.

—Awich'oj xch'ich'el yosetik te la snainik
neel te lum k'inalto, yak'el ilel bats'il sjol jbiiltik.
jk'opojan! Ak'a ilel slekil awot'an. Teme ma' ba
ju' awu'un, mayukme atuul xk'axat k'inal.

Sujt' ta sna te Mech, la smel yot'an, ma'
sk'an xk'opoj.

—Bistuk ma' la awich'tel we'elil, yame
xlajik ta winal te anich'nab —xi' ta k'op te yinam,
lijk' sjol. Sbial welta te mayuk bi yich'oj k'o'el
te Mech.

—La sk'ambon jkuxinel te Yumk'ax. Yame
xtal tsakwanejetik, yame x-ochik ta sna te yos
ku'untik, yame yelk'anik te jbiluktik sok yame
yik'ikbeel anel te antsetik.

Chamnax bajt' yot'an yu'un te yinam k'alal
la yay stojol, lanax xjajch' ye' yu'un, jich jach'al
jilel ajk'uk. La sbik' koel ya'lel sti', tema ok'uk
yu'un. Tal ta sjol cha'oxtul winiketik,
sneeltesojikbeel cha'oxtul melot'an antsetik ta
sk'inalik te bati mayuk mach'a ya sujt'tel.

—Jo'o, ma' jk'an xlajon ta sk'ab yan
winiketik, ya jk'an xmujk'on le'to —xi' ta yalbey
te smamlale, jajch' ok'el yu'un. K'ixnaj sbak'etal
yu'un xk'ixnal ja'maltik. Kojt' k'ojk'ote' mut yak
sk'ojel muk'ul te'.

—Teme x-ok'at, k'opona yos, swenta ya
xju' ku'un, jich oranax ya sujt'ontel.

—¿Bin ora ya xbaat? —xi' ta sjak'el ok'el.

—Oranax, oranax.

Way ta yawilak' te Mech. Chamnax la yay
k'alal wijk' sit, jich yilel te ay mach'a la sti
jajch'el. Ma'ba jich stalel k'alal ya xjajch'. La
xwaychin kojt' muk'ul balam pakal ta sk'ab te',
jot'ot yu'un ta spat, sjunal k'a'al xiw yu'un. La
st'un yilel naetike, jauk meto chikanax mach'a
tsecnot yu'un, kuyot ta jowel jol winik.

—Te mantalteswanej Yumk'ax ku'untik ya
yal te aybi xk'ot ta pasel. Yame xtalik sok
st'imik te milwanej Itsaetik, yame spojik te lekil
biluketik sok yame yu'uninik te sna yos
ku'untik. Yame xk'ax wokoltik, ayme winal.
Yame sbajotik sok yame stsaeltsetotik sk'a'al
sk'op te elek'etik. Ayme melot'an ta jpisiltik.

K'alal la yayik stojol, xiw yot'anik yu'un
te mamaletik. Mayuk mach'a k'opoj, maba
chican abat te sjujch'ilael ik'. La yak' sbaik ta
k'abal, jauk meto ma' sk'an mamal te Yumk'ax,
ja'nax ch'iel keremetik. La sleik te lajche'b tul
ch'iel alnich'aretik, la snopik tsakwanej. La sle
Yumk'ax te Mech, ja'to la sta k'alal bajt' ta
ts'iwej.

—Mech, la ba anojp'tesix te ch'iel
keremetik? —xi' ta sjak'el te Yumk'ax.

—Binax yot'anik yu'un te ya stsak sbaik
sok te milwanejetik. ¿Bi ora sk'ot sk'alel te
tsaktomba?

—Ma'me xk'axix bayal u. Jajch'ikixtel ta beel te Itsaetike. Yame kalbat bi ora ya xk'ot yorail. Yame xba'at ta Bonampak sok te ajoytak.

Sujt' ta sna te Mech. K'ala k'axix sjukebal k'a'al k'opoj sok te Yumk'ax.

—Oxebxanix k'a'al sk'an, nopol ayikixtel te Itsaetik. Yakme t'oseltel k'inal k'alal ya xjajch' te miltomba, yame stsajub te ch'ulchan sok te k'a'al k'alal ya sta olil k'aal, jich yilel te bit'il tsajal ch'ich' te ya xbeen ta achialik.

—Lek ayon, kajwal Yumk'ax. Sakubnax k'inal ya xboon pajel –snu'bonax sk'ab ta k'op.

Melot'antik sba k'alal la sk'opon yinam te Mech, la cholbey yay te beluk albot yu'un te Yumk'ax.

—Pajel ya xboon, jichme ya xk'oon ta skoltayel te kajwaltik ta Bonampak.

—Ya junatbeel, ya ts'aklinatbeel –xi' ta sujt'esel.

—Te yakuk stak' xbootik, binax kot'an yu'un te jichuke. Ma' stak' ajunonbeel. Ya xjilat, tulan k'ot k'op ta stojol te sna kajkanantik.

—La awal te ma' awijtayon, jich k'opojat ta stojol te jme'tat.

—Ya stak' koltay te Bonampak, jauk meto ma' stak' koltayat atukel k'alal ajunejon, mekel ya stsakatbeel te milwaw jol winiketik te mayuk yinamik ta slumalik.

Mayukbi la sjak' yu'un. Tal xiwel ta sjol, la

xi' te milwaw winiketik te yich'ojik slansa sok st'imik ta smilel te yawal lumetik. Ay snopjibal yu'un te smamlale, ma' la sk'an sjunbeel.

—Ya jmaliyat. Ayatme ta kot'an ja'to k'alal ya sujt'atel –k'an pilaniknax sit yu'un ok'el k'alal k'opoj.

Jajch'ik ta aw te maxetik k'alal nopol sakubixtel k'inal. La stsakikbeel slansa sok sbak' st'imik te Mech sok te lajch'eb sjoytak, toj bajt'ik ta bati ya xk'ot te miltombae. K'ax yu'un sbabial ajk'tik ta yolilal ja'maltik. Binax yot'anik, ya skotbin sbaik juju'tul, yu'un ya sk'an xchajban sbaik ta lek yu'un te tsaktombae. Juju' ajk' ya stejk'an sba te Mech yu'un skomel. Nopol x-ijk'ubix k'inal k'alal k'otik ta stojol te muk' ajwalil ta Bonampak, slapoj snujk'lel balam, sok pixlinej yaxal sk'uk'umal ketsal, xtuchoj sbaston, ya sna' tsaktomba, tulan winik sok juem yu'un bayal tsaktombajel.

—Le' kuxulotikto, le'nanix xkuxinotikbeel le'to –xi' –mame bin yaan awot'anik, ja'me ya xi'otik jtukeltik.

La spas mantal te ak'a stsob sba juju'chajp' te swniktak. Ja' neel bajt' te mach'atik yich'ojik stimik, patil te lanseroetik, ja' slajibal bajt'ik te mach'a yich'ojik jimoch'. Och ajk'tik, chiknatel lok'el sepel k'anal u ta sti' witstikal, muk'nax sok yanxanix ta ilel. Lemetnax bajt' yu'un te ajk'tik. Jajch' te Mech, ya sk'opon te swniktak:

—¿Beluk yakatik ta snopel?

—Yakon ta snopel smuk'ulal te ch'ul jme'tik -xi' ta sujt'esel te tule.

—¡llawil! T'ujbilnax ilel te jch'ulme'tik. Ya spat'bontiktel kot'antik le'toa, ja' ya yalbey sk'oplal smuk'ulal te yos Kukulkan ku'untik.

Xch'ixil ajk'tik la smaliyik, maba wayik ta lek. Nopol sakubix k'inal k'alal wijk' sit te ja'maltik yu'un yok'el spat mamal k'o, la yak'ik ta na'el te xjajch'ibal miltomba te Itsaetik. Te muk' ajwalil yu'un Bonampak la spas mantal te swiniktak te ak'a stsak sbaik sok te mach'a talik k'ejel.

Jajch' te k'ope, chajp'xanix jajch' ch'ojel koel t'imetik sok tonetik, jich yilel te ch'ojbiltel koel ta ch'ulchan. Xtal sbajt'nax te tsaktombaetik. Yanxanix aw sok yanxanix ok'el chikan ayel stojol ta bayuk. Chikan ilel k'asem t'imetik sok k'asem sbak' t'imetik ta bebetik sok chajp'xanix wajbil tsotsil jolol. K'ajk' te naetik, ma' stak yich'el ik' yu'un te ch'ael. Ay mach'a lajik ta juj'uchajp', jauk meto, ju' yu'un stukel te swiniktak te Mech, mayuk mach'a bayal alajik. Jauk meto yanbi la sleik ta tsaktomba te Itsaetik, tulan te beluk yich'ojiktel sok ma' sna'beyik sba te Bats'il winiketik, la yich'iktel yijk'emjol xchanul chabetik. Yanxanix beluk k'ot pasel yu'un. Spisil te tsakwanejtik yu'un

Bonampak la snopik tsaktomba ta akiltik sok ta juju'tul ta stsakel sbaik, jauk meto ma'ba sle'obeyik xpoxil te sti'ab xchanul chabetik. Jich yu'un tul stsalot swinik te Mech, bot'k'e, tema sk'an sbalun sba, jauk meto lopot ta t'im te stan, k'an stejk'an sba, la yil te ch'ulchan, xiw yu'un, awun:

—k'ot sbak' t'im ta ba ay yelow te k'a'al. Ya x-ijk'ub sok ya xtub sk'a'al sit. Laj te kajkanantik -la xch'oj st'im, laj.

Majk' k'inal, jajch'ik ta lajel te bats'il winiketik, ma'ba ju' yu'unik sk'asesel sbak' stim te yantik tsaktombajetik, jajch' skotbin sbaik stukelik. Ay cha'oxtul yok'ik ta anel, juju'tul bajt'ik, mayuk mach'a jul yot'an smakbey jilel sit te almaeletik. La stsakik te muk' ajwalil yu'un Bonampak te Itsaetik, la yik'ikbeel ta wolna te bati chuktilabil sk'abik yantik winiketik, yakik ok xch'ich'el, kanantaybilik yu'un miltomba winiketik, chapalik sok slansaik. La xchukik, patil ts'i'in la stejk'anik ta sjol te muk'ul na yu'un te yosetik, le' ta bati bombil pajk'etik. La yak'beyik k'axuk swokol k'alal matoba smilik. Tu'un yu'un swe'el yosetik te yot'an. Kapal jilel ta ik' te yik' te miltombae.

Sujt' ta sna te Mech, lok' ta anel, xiw yu'un te beluk k'ot ta pasel. Melel k'oem ta yo'tan te mayukbi ya xk'ot pasel ta ba ay te Bonampak, ich'bilik ta muk' te bats'il winiketik.

—ǂJaxan te awiniktak? —xi' ta sjak'el te yinam.

—Ch'ayotik, tul te mach'a oranax xiw.

—ǂBeluk ya xk'ot pasel ta jtojoltik? —xi' ta sjak'el

—Ya jmalitik beluk ya xk'ot ta pasel.

K'an stsob yantik ch'iel keremetik, mayuk mach'a la sk'an, patil ts'iin bajt' ta ts'iwej, la sta sba sok te Yumk'ax.

—Ak'a ku'unintik yan welta te Bonampak, Mech. Ak'a tek'tik te chanetik sok ak'a miltik te me'letik yu'un be.

—Mayuk mach'a ya sk'an, ya xi'ik lajel.

—Teme jich ay, laj sk'oplal te kuxinel. Ya xjajch' yan kuxinel. Lok'anikbeel anel lekil winiketik, kuchaikbeel te alaletik, chukaikbeel te chambalmetik, jichme x-almajatik te bit'il te ch'oetik melel maba lekil miltomabaetikex. Nak'abaik te xyaxinal muk'ul te'etik. Te mach'a la spojik te Bonampak yame yu'uninik spisil, ayme awokolil ta kuxinel.

Yak kexlal sujt'el ta sna te Mech, yot'an x-ok'. Jichme xk'uxul bit'il sti'aw chan te lok'el anel.

—ǂLok'anikbeel anel, lok'anikbeel anel! Ma'me xtejk'ajatik ja'to teme la ataik bati xkuxinatik, mayuk bi stak' apasikix le'to —xi' la yalbey te swiniktak.

K'ot yot'anik te bats'il winiketik te ma' xu' yu'un stsalik te miltombaetik, la sjimik snaik, la

xch'ojikbeel sbilukik, ch'ayik k'axel jichnix te bit'il ya spasik k'alal aybi ya sta'ik, jil yu'unik spisil, xjajch'ik kuxinel ta k'ejel. Lok'beel anel ta ba ay slajib k'a'al te Mech sok yinam, jo'ebix k'a'al sbeela k'ala k'ot bati la skuy mayuk mach'a ya xle'ot yu'un. Patil ts'iin bajt' tsiwej ta sleel bit'il xkuxin. Jich pujk'ik ta yolil ja'maltik te bats'il winiketik. Lacandon k'ot sbiilik patil.

Del autor:

Oxchuc, el ombligo del mundo, tierra de los hombres de maíz, de los hombres originarios, enclavado en los altos de Chiapas, su rostro vivo y eterno está en el rostro de **Tsajal Chij K'ana Expin**, el propio y genuino patronímico del autor, el que ha heredado del grande y glorioso Manuel K'ana e Ignacia Expin, sus padres; **Josías López Gómez**, su nombre castellano, reconocido oficialmente. Busca sin tregua ocupar el sitio del *Ilol*, del *jtamwanej* milenario *bats'il winik*; aspira a ser el curador de las letras tseltales, guardián de los papeles, y así recobrar la libertad del pensamiento de sus pueblos a través de la literatura. Es lo que se propone. Cursó la carrera de Lingüística Indoamericana en el Centro de Investigaciones y Estudios Superiores en Antropología Social (CIESAS), en México, Distrito Federal. Autor del cuento: **El ladrón de palabras**, publicado por el Espacio Cultural Jaime Sabines. Becario por el Fondo Nacional para la Cultura y las Artes, 2001–2002, para escritores en lenguas indígenas. Esta obra: **La aurora lacandona** es producto de esa beca. Ganador del concurso anual de ensayo organizado por el Centro Estatal de Lenguas, Artes y Literatura Indígena, versión 2001, con el trabajo: Lengua y

Sakubel k'inal jachwinik La aurora lacandona

Se terminó de imprimir en abril de 2005.
Editorial Fray Bartolomé de Las Casas, A.C.
Pedro Moreno N° 7 Barrio Santa Lucía
San Cristóbal de las Casas, Chiapas. Mexico
Tipo de letra Familia Garamon 13,14 y 20
1000 ejemplares.

unemaz@yahoo.com.mx

Smile

Un disparo de arco hace volar, rauda y certera, una flecha;
ese filo no cortará la carne, nadie caerá muerto ni herido,
y la punta de esa flecha no está contaminada de veneno: por
el contrario, elixir contiene para rehacer la vida: por medio
de la palabra hablada, luego escrita, pensada, recreada por
Josías López K'ana, tseltal de Oxchuc, descubridor de más
secretos ahí donde los hombres de la selva guardan con celo
el canto diario de su historia.

José Antonio Reyes Matamoros

Unidad de Escritores
Mayas Zoques, A.C.

COMISIÓN NACIONAL
PARA EL DESARROLLO
DE LOS PUEBLOS INDÍGENAS

Ediciones El Animal
Espacio Cultural Jaime Sabines